

Universiteit
Leiden

De liberale ideologie in een koloniale tijd

Parlementaire debatten in Nederland, 1848 - 1900

Bastien Martinus Jansen

Studentnummer 1340298

MA History, Colonial & Global History – Dr. A.F. Schrikker

6 juli, 2014

Inhoudsopgave

Kaart van Nederlands-Indië.....	2
Inleiding.....	3
1. Van cultuurstelsel tot Suikerwet.....	10
1.1 Nederlandse achtergrond.....	10
1.2 Britse achtergrond.....	12
1.3 Periode 1848 tot en met regeringsreglement (1854).....	15
1.4 Debat rondom Indische comptabiliteitswet (1864).....	24
1.5 Debat rondom Suikerwet en Agrarische Wet (1870).....	29
1.6 Conclusie.....	31
2. Afschaffing van de slavernij 1842-1863.....	33
2.1 Achtergrond.....	33
2.2 Jaren 1850.....	34
2.3 Jaren 1860.....	37
2.4 Conclusie.....	41
3. Expansie in de archipel.....	43
3.1 Achtergrond.....	43
3.2 Jaren 1850: handel, Bandjermasin en Boni.....	45
3.3 Jaren 1870: Atjeh.....	47
3.4 Jaren 1890: Atjeh, Lombok en Nieuw-Guinea.....	51
3.5 Conclusie.....	55
4. Conclusie.....	56
5. Bibliografie.....	59

Inleiding

Het liberalisme is een veelomvattend politiek begrip. Waar sommigen naar zogenoeten 'rechtse' partijen zouden wijzen, zullen anderen aanvoeren dat alle hedendaagse politici ooit als liberaal zouden zijn bestempeld. Liberale principes vormen de basis van ons huidig – Westerse – systeem van democratie, waarbij alle burgers gevrijwaard zijn van onderdrukking en een gelijkwaardige stem hebben in het besluitvormingsproces, iets wat we in Nederland voor vanzelfsprekend houden. In onze beleving staat het liberalisme voor het systeem dat ons definitief bevrijdde van het juk van koningen, geestelijken en de adelstand en ons als geëmancipeerde burgers het recht en de mogelijkheid gaf om ons lot in eigen handen te nemen. Als we echter kijken naar de 'liberale periode' – de periode dat het liberalisme tot wasdom kwam in praktische politieke zin, in Nederland ruwweg tussen 1848 en 1900 – kunnen we vaststellen dat deze periode samenviel met het Nederlands koloniaal- en zelfs imperialistisch verleden. Dit roept vragen op omdat we het liberalisme meestal typeren als een ideologie gebaseerd op vrijheid, en minder op overheersing of zelfs expansie. Dat de koloniale situatie reeds een bestaande situatie was aan het begin van de liberale periode in Nederland, verklaart nog niet waarom Nederland zich na 1870 en vooral na 1890 expansionistisch opstelde. Het liberalisme van de negentiende eeuw was uiteraard niet exact hetzelfde liberalisme zoals we het nu kennen. Om een beter inzicht te krijgen in het liberalisme van de 21^e eeuw is het daarom juist belangrijk om alle facetten van het liberalisme in haar politieke bloeiperiode te beschouwen.

Liberale politici verkregen na 1848 de macht over een rijk met koloniën waarbij zij werden uitgedaagd om hun liberale politiek, voortkomend uit een Westerse situatie, toe te passen op een koloniale situatie. Aan het begin van deze periode was in 'de West' slavernij nog in aanzienlijke mate aan de orde en was in 'de Oost' het cultuurstelsel, een systeem van gedwongen arbeid onder toezicht van het Indisch gouvernement waarvan het batig slot de 'kurk' was waar Nederland op dreef, nog in volle gang. Kortom, de liberale politici hadden een koloniaal rijk geërfd en konden niet refereren aan een eerdere vergelijkbare situatie. Zij bevonden zich in wat M. Fitzpatrick terecht noemt *'the nexus between imperial projects and the burgeoning of liberal politics'*.¹ Slavernij werd dertig jaar na de Britten in 1863 afgeschaft en het cultuurstelsel werd vanaf 1870 door de Agrarische- en Suikerwet veranderd in een liberaler systeem dat de weg vrijmaakte voor het privékapitaal.² Drie jaar later, in 1873, begon de aanhoudende Atjeh-oorlog ten tijde van een liberaal kabinet. Deze

¹ M.P. Fitzpatrick (ed), *Liberal Imperialism in Europe* (Basingstoke 2012) 2.

² W. van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee: Zo ver de wereld strekt* (Amsterdam 2011) 86-88.

oorlog wordt wel gezien als het begin van de aanloop naar het Nederlands imperialisme van rond 1900.³ Hadden de liberalen een koerswijziging gemaakt?

De vraag die ik zal gaan beantwoorden in deze scriptie is de volgende: In hoeverre veranderde de politieke houding van Nederlandse liberale politici in parlementaire debatten aangaande koloniale kwesties in de periode van 1848 tot 1900 en hoe valt dat te verklaren?

Om deze vraag te beantwoorden zal ik het Nederlands liberalisme in een vergelijkend perspectief met het Britse liberalisme plaatsen, wat logisch is vanwege een veelvoud aan redenen. Ten eerste is er een geografische factor, aangezien de Britten en Nederlanders samen grote delen van Zuidoost-Azië gekoloniseerd hadden en daardoor zowel in Europa als in Azië grenzen met elkaar deelden. Ook politiek gezien kwam het voor dat Nederlandse politici besluiten van het Britse *House of Commons* als leidraad dan wel inspiratie namen.⁴ Dat Nederland zijn koloniën in de negentiende eeuw überhaupt weer tot zijn bezit mocht rekenen was ook te danken aan de Britten die in het postnapoleontische tijdperk een krachtig Nederlands koninkrijk voorstonden en zijn koloniën teruggaven.⁵ Daarnaast werd bij het Traktaat van Londen in 1824 de territoriale en handelspolitieke situatie in en rondom de Archipel tussen Nederland en Groot-Brittannië vastgelegd.⁶

Hoewel het evident is dat het Britse en Nederlandse koloniaal verleden regelmatig met elkaar verweven raakte, zijn er wat betreft de imperialistische periode zowel overeenkomsten als verschillen. Vanaf de jaren 1970 is er een debat gevoerd tussen Nederlandse historici over in hoeverre het Nederlands imperialisme vergelijkbaar is met bijvoorbeeld het Britse imperialisme. Een verschil is dat het Nederlandse imperialisme plaats had binnen de Indische archipel waarvan over het algemeen werd geaccepteerd dat deze onder Nederlandse heerschappij stond voordat de expansie van formeel bestuur daadwerkelijk tot stand kwam. Dit in tegenstelling tot de bijvoorbeeld de *Scramble for Africa* waarbij nieuwe territoria werden ingelijfd door onder andere de Britten. Ook de notie van de noodzaak tot een proactieve houding door internationale druk is minder van toepassing in de Nederlandse situatie en daarnaast hadden de Nederlanders geen *settler colonies* zoals de Britten met onder andere Canada of Australië.⁷ Een overeenkomst is de expansie van formeel bestuur rustend op erkenning van Nederlandse soevereiniteit in de gehele archipel in plaats van indirect bestuur via lokale nobelen.⁸

³ E. Locher-Scholten, 'Imperialism after the Great Wave: The Dutch Case in the Netherlands East Indies, 1860-1914', in: M. P. Fitzpatrick (ed), *Liberal Imperialism in Europe* (Basingstoke 2012) 25.

⁴ H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland* (2010 Amsterdam) 45.

⁵ Van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 45.

⁶ M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het imperialisme: Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985) 27.

⁷ M. Kuitenbrouwer, 'Imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving', *BMGN* 113 (1998) 56-73, 71.

⁸ E. Locher-Scholten, 'Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago Around 1900 and the Imperialism Debate', *Journal of Southeast Asian Studies* 24 (1994) 110.

De politieke houding van de liberale politici in de parlementaire debatten zal ik gaan analyseren aan de hand van een kwalitatieve discoursanalyse. Om tot een discoursanalyse te komen zal ik de debatten eerst plaatsen in hun historisch-politieke context waarbij ik ook de 'stand' van het Nederlandse en Britse liberalisme zal bespreken om een globaal perspectief te handhaven. Het liberalisme als ideologie vraagt ook om een verdere explicatie.

Ideologie is een woord dat op vele manieren wordt gebruikt. De meeste mensen zullen het met elkaar eens zijn dat liberalisme, socialisme, feminisme en multiculturalisme ideologieën zijn maar zullen tegelijkertijd ook vaststellen dat er grote verschillen zijn tussen deze 'ismes'. En hoe past bijvoorbeeld populisme ertussen? Een wetenschappelijk debat wordt gevoerd over de vraag wat een ideologie nu precies is. De term ideologie stamt uit de positivistische beweging van het negentiende-eeuwse Frankrijk, waar de term werd gemunt door Antoine Destutt de Tracy die het gebruikte om samenlevingen empirisch te bestuderen. Marx zou ideologie zien als een discours van de elite om de ongelijkheid in de verdeling van welvaart tussen de klassen te verklaren.⁹ Micheal Freeden beschrijft het idee achter discoursanalyse wat betreft ideologieën als *'to conceive of language as a communicative set of interactions, through which social and cultural beliefs and understandings are shaped and circulated'*.¹⁰ Het doel van de discoursanalyse is dus om deze basisaannames te ontwaren.

Om wat meer grip op ideologieën te krijgen is een pragmatische benadering gewenst. In zijn boek over politieke ideologieën geeft Andrew Heywood twee bruikbare *tools* voor het bestuderen van ideologieën.¹¹ De eerste *tool* is de notie dat ideologieën op te delen zijn in drie op elkaar ingrijpende eigenschappen. De eerste eigenschap is een kritiek op de bestaande situatie die is gebaseerd op een bepaald mensbeeld. Ten tweede is er een visie of een doel, dat ook op dat mensbeeld gebaseerd is. Uit de eerste en tweede eigenschap volgt de derde, namelijk de politieke weg die moet worden afgelegd om het doel te bereiken. De tweede *tool* is de notie van ideologieën als een Kuhniaans paradigma, waarbij ideologie wordt gezien als een veranderlijk kader waarbinnen door het gebruik van politiek discours de zoektocht naar politieke kennis plaatsheeft. Dit stelt ons in staat om bijvoorbeeld een onderscheid te maken tussen klassiek en modern liberalisme.

Om een beter inzicht in de oorsprong van het liberalisme te krijgen zal ik aan de hand van de eerste *tool* het klassieke liberalisme bespreken. De bestaande situatie was destijds die van de *Ancien Regime* waar een monarch vaak op absolute wijze regeerde, gebaseerd op de doctrine van de door God gegeven rechten aan koningen die konden worden doorgegeven aan de erfgenaam van de koning. Dit feodale idee was niet langer toepasbaar in het tijdperk van industrialisatie en werd dan

⁹ M. Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford 2003) 5.

¹⁰ Freeden, *Ideology*, 103.

¹¹ A. Heywood, *Political Ideologies: An Introduction* (Basingstoke 1992) 13

ook hevig bekritiseerd.¹² Het Verlicht mensbeeld waar het liberalisme op was gebaseerd draaide om individualiteit en rationaliteit.¹³ Vanuit dit mensbeeld werd een ideale samenleving ontwikkeld, gebaseerd op individuele vrijheid. Een samenleving waarin de overheid alleen ingreep om de vrijheid van individuen te garanderen waar deze in botsing kwam met de vrijheid van andere individuen. Een dergelijke samenleving zou opbloeien vanwege de rationele natuur van mensen, wat liberalen een geloof in continue ontwikkeling of vooruitgang gaf.¹⁴ Het is belangrijk om vrijheid hier in haar negentiende-eeuwse context te zien als vrijheid die we nu zouden omschrijven als negatieve vrijheid. Negatieve vrijheid houdt in dat je vrij bent van overheidsingrijpen of andere beperkingen terwijl positieve vrijheid uitgaat van het idee dat de overheid zelfontplooiing zoveel mogelijk moet faciliteren.¹⁵ Om dit doel te bereiken moest een liberale rechtsstaat worden opgericht waarbij de macht van de staat over het individu was verdeeld en ingeperkt door middel van democratie en een grondwet.¹⁶ Met vrijheid als grondrecht zou een samenleving van rationale individuen zichzelf altijd blijven verbeteren. John Locke en Thomas Jefferson, beide invloedrijke liberale denkers uit de zeventiende en achttiende eeuw, beargumenteerden dat een liberale samenleving gebaseerd was op drie natuurlijke of goddelijke rechten. Deze rechten waren onvervreemdbaar. Locke en Jefferson waren het eens over de eerste twee als zijnde leven en vrijheid. Over het derde recht waren ze het oneens aangezien Locke bezit noemde en Jefferson het nastreven van geluk.¹⁷ We zullen zien dat dit onderscheid van essentieel belang zal zijn.

De *tools* zal ik gebruiken tijdens de discoursanalyse van de debatten, waarbij ik het discours van de liberale politici zal proberen te deconstrueren waarbij het mensbeeld en de onvervreembare natuurlijke of goddelijke rechten als verbindende factoren centraal zullen staan. Vooral het mensbeeld in combinatie met noties als vrijheid, arbeid, macht, individualiteit, rechten en ontwikkeling hebben mijn aandacht. Dit aangezien de wijze waarop de liberale sprekers hun argumentatie omtrent deze noties construeerden enerzijds inzage zal geven in de denkbeelden en aannames van negentiende-eeuwse liberale politici en tegelijkertijd de invloed die deze politici op de ontwikkeling van het liberalisme hebben gehad toont.

Het gebruik van parlementaire debatten als bronmateriaal heeft zowel voordelen als nadelen. Zoals ik eerder aangaf is het evident dat er vanaf 1848 sprake is van een groeiende politieke invloed voor een – langzaam - uitdijende groep burgers via het Parlement. Hoewel een bestudering van het Parlement zeker geen volledig beeld geeft van ‘het liberalisme’ of ‘het imperialisme’ in

¹² Heywood, *Political Ideologies*, 24.

¹³ Ibidem, 27.

¹⁴ Freedman, *Ideology*, 81.

¹⁵ Heywood, *Political Ideologies*, 31.

¹⁶ Ibidem, 34.

¹⁷ Ibid., 46.

Nederland, zou een weergave van de ontwikkeling van het liberalisme in Nederland zonder bestudering van het Parlement, als wetgever, incompleet zijn. Een nadeel is dat deze parlementaire debatten worden getypeerd als een ‘beschaafd herengesprek’ wat de afstand tussen de geleerde en welbespraakte parlementariërs en ‘het volk’ duidelijk maakt.¹⁸ In het onderzoek naar parlementaire geschiedenis staat het thema van representatie centraal.¹⁹ In deze periode gebeurt er veel op dit gebied en krijgt dan ook de nodige aandacht, de sprekers spreken om een bepaald doel te bereiken en dienen degenen die ze vertegenwoordigen. Dus is het ook van belang om de hoofdpersonen in de debatten, de sprekers, uit te lichten om hun retoriek in de juiste context te plaatsen.

In het onderzoek naar de koloniale- en wereldgeschiedenis ligt de nadruk al enige jaren op het verbinden van de metropool met de kolonie binnen een imperium. Prominente voorbeelden hiervan zijn C.A. Bayly en zijn *The Birth of the Modern World, 1780 – 1914* (2004) en *Empires in World History: Power and the Politics of Difference* (2010) van J. Burbank en F. Cooper. Bayly toont aan hoe historische trends en gebeurtenissen, die voorheen in regionale of nationale context werden behandeld, kunnen worden samengevoegd om de onderlinge verbondenheid en onderlinge afhankelijkheid van politieke en sociale veranderingen over heel de wereld aan te tonen ver voordat de periode van globalisatie na 1945 begon.²⁰ Burbank en Cooper richten zich ook op imperia en de verschillende ‘*repertoires of power*’ (machtsstructuren) wat een verbreed inzicht biedt in het idee van soevereiniteit als ‘*shared out, layered and overlapping*’ (verdeeld, gelaagd en overlappend).²¹ Hierop voortbordurend is het logisch om een beter inzicht te verkrijgen in het liberalisme door het in de dynamiek van het Nederlandse koloniale rijk te plaatsen. Buiten de grenzen van Nederland is onderzoek naar deze dynamiek reeds uitgevoerd.

Zo richt U. Mehta zich in zijn *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought* vooral op liberale denkers uit het Britse rijk. Hij stelt dat het liberalisme *an sich* niet imperialistisch is, maar dat de drang tot uitbreiding wel een fundamenteel onderdeel van het liberalisme is vanwege de aanname van de universele mens en het daaruit volgend kosmopolitisch wereldbeeld gebaseerd op het eigene.²² Dat eigene kwam naar voren in het teleologisch beeld dat alle andere samenlevingen zouden toe moeten (en kunnen) werken naar hetgeen de Britten, als koplopers, al bereikt hadden. De drang tot uitbreiding (van het ‘Britse’) was volgens deze gedachte dus rationeel te verklaren. T. Metcalf richt zich ook op het Britse rijk in zijn *Ideologies of the Raj*, waarin hij de overgang beschrijft van een rijk gebaseerd op het liberale idee van *similarity* naar een

¹⁸ H. te Velde ‘Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917’, in R. Aerts e.a., *Land van kleine Gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Amsterdam 1999) 109.

¹⁹ H. te Velde, ‘Parlementen in de Nederlanden’, *BMGN* 120 (2005), 333-337, 334.

²⁰ C.A. Bayly, *The Birth of the Modern World: 1780-1914* (Malden 2004) 1.

²¹ J. Burbank and F. Cooper, *Empires in World History: Power and the Politics of Difference* (Princeton 2010) 17.

²² U.S. Mehta, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought* (Chicago 1999) 20.

rijk gebaseerd op het idee van *difference* op basis van ras waarbij hij de jaren 1850-1860 aanwijst als draaipunt.²³ J. Pitts heeft gekozen voor een meer vergelijkend perspectief tussen het Britse en Franse rijk in haar *A Turn to Empire: The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France*, waarbij ze zicht richt op verschillende liberale denkers als Smith, Burke, Bentham, beide Mills en de Tocqueville. Ze ontkracht het idee van een anti-imperialistische *mindset* tot aan 1850, ze schrijft deze wel toe aan eerdere Britse denkers als Smith, Burke en Bentham. Pitts ziet een ommekeer rond 1820 bij James Mill en later John Stuart Mill, als de Westerse inhaalslag door de industrialisatie gecompleteerd is en de Mills hierop een dichotomie tussen 'beschaafd' en 'onbeschaafd' baseren. In Frankrijk praatte de Tocqueville het imperialisme, ondanks de schaduwkanten, goed vanwege de bindende effecten ervan voor de Fransen.

Ook over het Nederlands liberalisme is een en ander geschreven. H. te Velde beschrijft, in zijn bijdrage aan het handboek over Nederlandse politieke geschiedenis *Land van kleine gebaren*, de veranderende aard van het Nederlands liberalisme, de debatten met conservatieven en antirevolutionairen en de uiteindelijke opdeling in verschillende liberale stromingen in de tweede helft van de negentiende eeuw.²⁴ Zoals we al eerder hebben gezien heeft Te Velde ook recentelijk werk gepubliceerd over politieke tradities in Nederland, waarin hij de Nederlandse politiek beschrijft vanuit het perspectief van politieke tradities.²⁵

Aan het Nederlands imperialisme is recentelijk een editie van de *BMGN – Low Countries Historical Review* gewijd. In zijn bijdrage aan deze editie pleit R. Raben voor meer onderzoek naar de netwerken binnen het Nederlandse rijk en de wederzijdse invloed tussen de kolonisator en de gekoloniseerde. Raben ziet het formaat, de locatie, de verdeling en de hoeveelheid migratie als belangrijkste verschillen tussen het Britse en het Nederlandse rijk maar vindt desalniettemin de 'webbedness' een bruikbaar uitgangspunt voor onderzoek naar het Nederlandse rijk waarbij Nederland meer dan in de Britse situatie het knooppunt van het rijk was.²⁶ Raben pleit voor onderzoek naar de invloed van het koloniale rijk op de metropool buiten het domein van politiek en economie.²⁷ Naar mijn idee, echter, is het parlement en het politieke domein, zeker in de liberale periode, nog altijd de belichaming van de verbinding tussen burgers en de politiek. Ook Raben noemt een groeiende invloed van humanitaire- en andere organisaties aangaande koloniale kwesties en

²³ T.R. Melcalf, *Ideologies of the Raj* (Cambridge 1995).

²⁴ te Velde 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in R. Aerts e.a., *Land van kleine Gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Amsterdam 1999).

²⁵ H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme: Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).

²⁶ R. Raben, 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a Prospective Field', *BMGN* 128 (2013) 12,15.

²⁷ Raben, 'A New Dutch Imperial History?', 22.

verbindt dit aan de ontwikkeling van democratische idealen en burgers die zich actiever met de politiek gaan bemoeien.²⁸

Zoals we zullen zien oefent deze bemoeienis zeker druk uit op het parlement. Over deze druk heeft M. Janse haar dissertatie *De Afschaffers* geschreven, waarbij ze zich richt op de groeiende publieke betrokkenheid bij een verscheidenheid aan kwesties welke zich uit in het oprichten van allerlei verenigingen tussen 1840 en 1880, niet toevallig overlappend met de liberale periode. Je zou kunnen beargumenteren dat een liberale paradox aan het licht kwam in deze periode omdat liberalen geloofden in een democratisering van de politiek aan de ene kant en een vrijheid ten opzichte van de overheid aan de andere kant, maar het volk gebruikte de democratisering steeds meer om juist de vrijheid van burgers in te perken. Janse toont een groeiend belang en acceptatie van burgerparticipatie in de politiek, dat overkwam vanuit Engeland en werd aangepast naar een gematigde Nederlandse variant.

In haar bijdrage aan *Liberal Imperialism in Europe* van M. Fitzpatrick beschrijft E. Locher-Scholten de rol van het liberalisme aan de hand van liberale denkers in wat ze noemt het *Dutch Ethical (or not so ethical) Imperialism*.²⁹ Ze beschrijft liberale wetenschappers en politici en respectievelijk hun uitingen en beslissingen in de aanloop naar het Nederlands imperialisme. Ook M. Kuitenbrouwer schrijft over het Nederlands imperialisme en gebruikt, naast andere bronnen, het discours van parlementaire debatten, al kijkt hij niet specifiek vanuit een bepaald oogpunt maar behandelt zijn boek meer de algemene nationale en internationale politieke situatie op nationaal en koloniaal gebied.³⁰

Om het discours en eventuele veranderingen erin goed te kunnen analyseren zal ik een drietal onderwerpen behandelen. In het eerste hoofdstuk zal ik het cultuurstelsel analyseren, aangezien dit zowel bestuurlijke als politieke als financiële aspecten omhelst. Hoewel de invoering ervan in 1830 werd besproken zal ik me vooral richten op de periode van 1848 tot de invoering van de liberale wetgeving in 1870, waarmee het cultuurstelsel werd beëindigd. In hoofdstuk twee zal ik de afschaffing van de slavernij behandelen waarmee persoonlijke vrijheid de aandacht krijgt die het verdient. In het laatste hoofdstuk zal ik de Nederlandse expansie in de archipel analyseren, waar ik eerst kijk naar expansie in de jaren 1850 om dat vervolgens af te zetten tegen expansie in de jaren 1870 en 1890. Telkens kijk ik naar debatten waarin óf wetgeving aangaande het onderwerp van het hoofdstuk óf naar de jaarlijkse debatten over de Indische begroting, waarbij alle koloniale kwesties uitgebreid (soms dagenlang) werden besproken.

²⁸ Ibidem, 29.

²⁹ Locher-Scholten, 'Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago', 26.

³⁰ Kuitenbrouwer, *Nederland*.

1. Van cultuurstelsel tot Suikerwet

1.1 Nederlandse achtergrond

In het jaar 1848 was koning Willem II onder druk van liberale opstandelingen in heel Europa plots veranderd van conservatief naar liberaal, om de woorden van Elsbeth Locher-Scholten te gebruiken, en institueerde hij een liberale grondwet.³¹ Deze grondwet, eigenlijk ‘slechts’ een grondwetswijziging, richtte zich in eerste instantie vooral op een viertal bestuurlijke veranderingen.³² Ten eerste regelde het de vrijheid van drukpers, vereniging en vergadering. Daarnaast werd de scheiding van kerk en staat vastgelegd en werd ten derde het kiesrecht gewijzigd zodat een mannelijke elite van burgers censuskiesrecht verkreeg. Ten vierde werd de positie van de koning gewijzigd door de ministeriele verantwoordelijkheid, waardoor de koning *de facto* zijn politieke macht verloor. Deze wijzigingen droegen bij aan een periode, de tweede helft van de negentiende eeuw, die ‘de liberale periode’ wordt genoemd vanwege het feit dat liberalen in deze periode zitting namen in liefst 16 van de 22 kabinetten.³³ De focus in de politiek van 1848 tot ongeveer 1870 lag vooral op interne aangelegenheden en specifiek op de interpretatie van en houding tegenover deze nieuwe grondwet. Johan Thorbecke, een van de samenstellers van de liberale grondwet van 1848 en dominant politicus in de jaren na 1848, wordt wel omschreven als een doctrinair liberaal die vooral interesse toonde in politiek-legalistische aspecten van de staatsinrichting en in mindere mate in de samenleving zelf.³⁴ In de grondwetswijziging van 1848 werd vastgesteld dat de Kroon en de Staten-Generaal tezamen de overzeese gebieden zouden besturen met de koning als opperbestuur, hoewel niet langer ‘bij uitsluiting’. De bestuurlijke en financiële verhoudingen tussen koning en parlement zouden bij wet worden vastgesteld in voorgenomen regeringsreglementen.³⁵

De koloniale boekhouding toonde het resultaat van het cultuurstelsel, dat in 1830 door gouverneur-generaal Johannes van den Bosch was ingevoerd met als doel om de koloniën winstgevend te maken. Dit werd bereikt door, via de lokale hoofden (regenten), af te dwingen dat op een vijfde deel van de landbouwgrond producten als indigo, koffie en suiker werd geproduceerd ten behoeve van de Nederlandse staat. Degenen die geen grond bezaten moesten een vijfde deel van

³¹ Locher-Scholten, ‘Imperialism after the Great Wave’, 26.

³² H. te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet’, 102.

³³ Locher-Scholten, ‘Imperialism after the Great Wave’, 27.

³⁴ J. Drentje, ‘Thorbecke Revisited: De rol van het doctrinaire liberalisme in de Nederlandse politiek’, *BMGN – LCHR* 4 (2011) 3-28, 7.

³⁵ C. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten* (Leiden, 1975) 77.

hun tijd werken op gouvernementscultures. Dit moest ertoe leiden dat men na verkoop van deze productie kon spreken van een ‘batig slot’ op de koloniën.³⁶

Het koloniale surplus, door de conservatieve politicus J.C. Baud ook wel ‘de kurk waarop Nederland drijft’ genoemd en maakte in de jaren 1850, hoewel de meningen hierover verschillen, 31 procent en in de jaren 1860 24 procent uit van de totale inkomsten van de Nederlandse staat. Het batig slot werd in Nederland gebruikt om de belastingdruk en de staatsschuld te verlagen, de Nederlandsche Handel-maatschappij (NHM) voor haar diensten te betalen, oude tekorten in te Nederlands-Indië dekken, de afschaffing van de slavernij te bekostigen, openbare werken als de aanleg van het Nederlandse spoorwegennet te financieren en verliezen op de behoeftige West-Indische en Afrikaanse koloniën te compenseren.³⁷ Over de invloed die dit had op de levens van – vooral - Javanen zijn historici het niet eens. Wim van den Doel rept in zijn standaardwerk over het Nederlandse koloniale verleden over ‘het feit dat ze [Javaanse boeren] er relatief goed voor betaald werden’.³⁸ Maartje Janse spreekt in haar eerder genoemde ‘de Afschaffers’ van ‘een schamel plantersloon’ dat de lokale bevolking kreeg en dat ze ‘daarbij veel minder grond en tijd over hadden om in hun eigen levensonderhoud te voorzien, wat tot schaarste en soms hongersnood kon leiden’.³⁹ Duidelijk is wel dat suikercontracten voor het verwerken van suiker erg aantrekkelijk waren – Isaïc Franssen van de Putte, de latere Minister van Koloniën, verdiende er tussen 1849 en 1859 op jonge leeftijd een fortuin mee – en dat de gouverneur-generaal hoogstpersoonlijk bepaalde wie er voor dergelijke contracten in aanmerking kwam.⁴⁰

In 1848 werd in de nieuwe grondwet bepaald dat er medio 1851 een ontwerp-regeringsreglement moest worden voorgelegd aan het parlement waarin de staatkundige verhoudingen met de koloniën zouden worden vastgelegd. Na veel debatten werd het regeringsreglement in 1854 uiteindelijk goedgekeurd; het cultuurstelsel en zijn batig slot bleef voorlopig bestaan al kwam de Minister van Koloniën wel onder effectieve controle van het parlement en werd het voornemen om over te gaan naar een stelsel van vrije arbeid vastgelegd.⁴¹ Het parlement kreeg ook jaarlijks *inzicht* in de koloniale boekhouding maar kreeg pas diep in de jaren zestig volledige parlementaire *bevoegdheid* wat betreft de koloniale financiën. Dit werd mogelijk door de comptabiliteitswet die in 1864 werd aangenomen en in 1867 daadwerkelijk in werking

³⁶ M. Janse, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Groningen 2007) 175.

³⁷ J. de Jong, *Van batig slot naar ereschuld: De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1900* (Den Haag 1989) 27.

³⁸ W. van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee: Zo ver de wereld strekt* (Amsterdam 2011) 79.

³⁹ Janse, *De afschaffers*, 175.

⁴⁰ Doel, van den, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 75.

⁴¹ De Jong, *Batig slot*, 78.

trad.⁴² Deze wet werd ingevoerd door Minister van Koloniën Fransen van de Putte met als argument dat het batig slot dusdanig belangrijk was voor de Nederlandse financiën dat het niet aan het gouvernement op Java overgelaten kon worden. Het resulteerde in de eerste jaren na invoering overigens niet direct tot significante bestuurlijke wijzigingen.⁴³ In 1870 vonden wel ingrijpende wijzigingen plaats in de bestuurlijke en economische wetgeving aan de hand van de Agrarische wet en de Suikerwet, welke waren gericht op het afbouwen van gouvernementcultures ten faveure van particuliere ondernemingen.

De nog jonge liberale economische wetenschap in Nederland was nog niet zozeer gericht op koloniale aangelegenheden, en hield vast aan haar optimistische beeld van vrijemarktwerking. *Laissez-faire* beleid zou leiden tot ontwikkeling en vrede waar imperialistisch beleid deze balans zou verstoren.⁴⁴ Liberaal P.J. Veth zou zich vanaf zijn aanstelling als professor in Amsterdam ontwikkelen tot politiek-wetenschappelijk autoriteit aangaande Nederlands-Indië. Hij sprak zich uit tegen het cultuurstelsel, tegen slavernij, tegen censuur en voor het ontwikkelen van inlandse kinderen. Daarnaast vertoonde hij nationalistische eigenschappen door wetenschappelijke expedities te lanceren ter meerder glorie van de Nederlandse natie en was hij een voorstander van Groot-Nederland.⁴⁵ Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), nu verbonden met de Universiteit Leiden, was een trefpunt voor wetenschappers, en was onderverdeeld tussen enerzijds 'oriëntalist', die meenden dat inlanders altijd anders zouden blijven, en 'universalisten' die uitgingen van de universele mens en vonden dat inlanders slechts wat achter waren gebleven op het Westen.⁴⁶

1.2 Britse achtergrond

Om een vergelijking met de Britse situatie te kunnen maken is het belangrijk om vast te stellen dat Brits-Indië tot aan de Indiase Opstand in 1857-58 werd bestuurd door de Britse Oost-Indische Compagnie. Na het neerslaan van deze gewelddadige opstand kwam het koloniale bestuur onder de jurisdictie van de Britse Rijk waarbij besloten werd de belastingen enigszins te verlagen en de investeringen in infrastructuur en onderwijs te verhogen. Vanaf 1876 voerde koningin Victoria ook de titel Keizerin van India.⁴⁷ Tijdens het bewind van de Britse Oost-Indische Compagnie regeerde men in Brits-Indië, net als in Nederlands-Indië, door middel van een systeem van lokale adelen (regenten)

⁴² Ibidem, 31.

⁴³ De Jong, *Batig slot*, 83.

⁴⁴ Locher-Scholten, 'Imperialism after the Great Wave', 30.

⁴⁵ Ibidem, 32.

⁴⁶ Ibid., 37.

⁴⁷ Burbank en Cooper, *Empires in World History*, 310.

onder toezicht van Britse ambtenaren. De regenten stonden weliswaar onder Britse supervisie maar waren verantwoordelijk voor de uitvoering van rechtspraak, inkomsteherverdeling en belastinginning en waren daarnaast bepalend in lokale culturele organen.⁴⁸ In 1828, hetzelfde jaar dat Van den Bosch naar Nederlands-Indië werd gezonden, werd Lord William Bentinck gouverneur-generaal van Brits-Indië en werden er hervormingen doorgevoerd in het koloniale bestuur die waren gebaseerd op liberale ideeën.⁴⁹ Het Brits liberalisme was in deze periode, net als nu, een lastig te definiëren begrip. In de politieke praktijk zou je kunnen stellen dat degenen die als liberaal te boek stonden - er was geen liberale partij - de mening waren aangedaan dat de menselijke aard universeel was en dus door wetgeving, educatie en vrije handel ook in haar uitingen universeel zou worden. Uiteindelijk zou dit, na bevrijding van oude hiërarchische structuren, altijd leiden tot rationele autonome individuen.⁵⁰

In de eerste helft van de 19^e eeuw waren vader en zoon Mill invloedrijke liberale denkers. Zij kwamen overeen dat het mogelijk was om de stand der samenlevingen op wetenschappelijke wijze in te schalen en dat het mogelijk was om deze ladder der samenlevingen te beklimmen met als deterministisch doel de hoogste sport: de Westerse – of liefst Britse - samenleving. Vader James (1773 – 1836) beargumenteerde dat dit klimmen mogelijk was door juiste wetgeving, gericht op persoonlijk bezit en relatief lage belastingen, wat zou leiden tot het vlijtig hun eigen weg ‘opwaarts’ vinden door de Indiërs met als utilitaristisch doel geluk. Representatief bestuur, een vorm van vrijheid, was geen voorwaarde hiervoor. Zoon John Stuart (1806 – 1873) week wat af van dit doel en hield geluk zonder vrijheid niet voor mogelijk. Om in vrijheid te leven moest een samenleving wel voldoen aan bepaalde voorwaarden, hetgeen in de Indiase samenleving niet het geval was aangezien deze stil was komen te staan in haar ontwikkeling door allerlei ontstane instituties die vrijheid en dus vooruitgang tegenhielden.⁵¹ John Stuart werkte het idee van de *economic man* uit in relatie tot instituties uit in zijn *Principles of Political Economy* in 1848 waarin hij de man reduceerde tot het hebben van vier interesses: rijkdom, luxe, recreatie en procreatie.⁵² De *economic man* moest worden vrijgelaten van repressieve overheidsinstituties en in staat worden gesteld om eigendom te vergaren. Zo stelde hij ‘empirisch’ vast dat de Ieren, vanwege hun systeem van kleinschalige pachtboeren lui en onverschillig waren omdat vooruit denken en extra inspanning doen niets op zou leveren.⁵³ Om de instituties in de Indiase samenleving hierop in te richten was het verantwoord, of zelfs de plicht, van de Britten om de Indiërs te overheersen en versneld progressie te laten boeken richting hun eigen

⁴⁸ Burbank en Cooper, *Empires in World History*, 307.

⁴⁹ T.R. Metcalf, *Ideologies of the Raj* (Cambridge 1995) 28.

⁵⁰ Metcalf, *Ideologies*, 29.

⁵¹ Ibidem, 30-32

⁵² J. Persky, ‘Retrospectives: The Ethology of *Homo Economicus*’, *Journal of Economic Perspectives* 9 (1995) 221-231, 224.

⁵³ J Persky, ‘Retrospectives’, 225.

vrijheid door ze actief te onderwijzen; aan de Britse leiband zouden de Indiërs leren lopen.⁵⁴ Dit gold overigens niet voor de zogenaamde *settler colonies*.

De invloed van de Mills in de praktijk wordt duidelijk als de eerdergenoemde William Bentinck voor zijn vertrek naar Brits-Indië tegen James Mill zegt '*I am going to British India, but I shall not be Governor General. It is you that will be Governor General*'.⁵⁵ De hervormingen die door William Bentinck en zijn opvolgers tot aan de opstand van 1857-58 zouden worden ingevoerd waren vooral gericht op vier pijlers: het principe van de rechtsstaat, particulier eigendom, vrijheid van het individu en educatie.⁵⁶ Het principe van de rechtsstaat was nodig om het Indiase despotisme af te schaffen door het particulier eigendom te beschermen. Een probleem was echter dat de uitvoering van de rechtsspraak in handen bleef van de regenten en dat het niet mogelijk leek om Britse wetten *linea recta* te kopiëren vanwege de diepgewortelde (oriëntalistische) aanname van de Britten dat in India familie en gemeenschap door een religieus stelsel boven het individu werden geplaatst. Hierdoor richtte men zich vooral op de codificatie en procedures van de procesgang waarmee de rechtsstaat in de publieke sfeer terechtkwam, waarmee het principe van de rechtsstaat, het particulier eigendom en de vrijheid van het individu in elk geval gedeeltelijk werden gewaarborgd.⁵⁷ Ook wat betreft educatie was religie belangrijk aangezien het Britse onderwijs geschoeid was op christelijke gronden en de verwachting was dat een dergelijk onderwijs slecht zou worden ontvangen. Het seculiere onderwijs in India was derhalve geschoeid op achttiende-eeuwse neoklassieke Engelstalige literatuur aangevuld met Shakespeare, in tegenstelling tot het Britse onderwijs wat juist op klassieke literatuur in het Grieks en Latijn gericht was.⁵⁸ Brits-Indië was wat betreft zijn voortbestaan afhankelijk van kostbare Sepoy-legers waardoor de gewenste liberale hervormingen slechts moeizaam doorgang konden vinden vanwege de financiële realiteit.⁵⁹

In de periode na de opstand van 1857-58 nam de Britse Kroon het bestuur over wat niet resulteerde in veranderingen in de indirecte bestuursstructuur. De basis voor groeiende racistische en antagonistische sentimenten in het Britse rijk werd in deze periode gelegd. John Stuart Mill verzette zich hiertegen, Jennifer Pitts zegt dat Mill hiermee niet meeging in het discours, geënt op Britse superioriteit en vanzelfsprekende rechtvaardigheid van de Britse koloniale overheersing, waarbinnen het koloniaal-politieke debat werd gevoerd.⁶⁰ Thomas Metcalf sluit zich hierbij aan en zegt in *Ideologies of the Raj* dat het bestuur van Brits-Indië vanaf ca. 1830 tot aan 1858 gebaseerd was op een aanname van gelijkheid of universaliteit maar dat in de periode daarna de Britse

⁵⁴ Metcalf, *Ideologies*, 33.

⁵⁵ U.S. Mehta, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought* (Chicago 1999) 13.

⁵⁶ Metcalf, *Ideologies*, 35.

⁵⁷ Ibidem, 35-37.

⁵⁸ Ibid., 40.

⁵⁹ Ibid., 37.

⁶⁰ J. Pitts, *A Turn To Empire: The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France* (Princeton 2005) 162.

identiteit werd gevormd door een *creation of difference* tussen de Britten en Indiërs welke van invloed was op de ideologie waarmee Brits-Indië werd bestuurd.

Samenvattend zou je kunnen stellen dat de wens voor liberale hervormingen, onder invloed van vader en zoon Mill, aanwezig was en was gebaseerd op de aanname van de universele mens waarbij een onderscheid tussen beiden gekenmerkt wordt door het representatief bestuur als voorwaarde van vrijheid die zoon John Stuart wel en vader James niet bepleitte. De wens tot hervorming werd echter voor 1857 enerzijds beperkt door pragmatische zaken als financiën en de beperkte slagkracht vanwege het indirect bestuur en anderzijds door minder tastbare zaken als de als oriëntalistisch bestempelde Britse denkbeelden over de Indiase samenlevingen. Na 1858 kwam hier een Brits gevoel van superioriteit bij, waar ik in hoofdstuk 3 dieper op in zal gaan.

1.3 Periode 1848 tot en met regeringsreglement (1854)

Zoals we hebben vastgesteld veranderde op papier de politieke machtsverhoudingen tussen de koning en het parlement aanzienlijk door de grondwet van 1848. In deze grondwetswijziging werd vastgelegd dat er binnen zes jaren een regeringsreglement zou worden ingevoerd waarin de financiële en staatskundige verhoudingen tussen Nederland en zijn koloniën zou worden vastgelegd. Dit reglement zou meerdere malen door de Tweede Kamer worden besproken alvorens het in juni 1854 werd aangenomen ten tijde van het overwegend conservatieve kabinet-Van Hall/Donker Curtius (1853-1856). In de eerste jaren na 1848 wierp Wolter Robert van Hoëvell zich, na als predikant werkzaam te zijn geweest in Nederlands-Indië, op als leider der liberalen op koloniaal gebied in de Tweede Kamer.⁶¹ De jaarlijkse bespreking van de 'staatsbegroting' zou Van Hoëvell aangrijpen om de liberale standpunten wat betreft koloniale aangelegenheden kenbaar te maken. Vanaf het eerste jaar waarin Van Hoëvell zitting nam in de Tweede Kamer, 1849, sprak hij zich tijdens die besprekingen duidelijk uit over koloniale aangelegenheden waarbij hij de nadruk op het cultuurstelsel, onderwijs en het batig slot legde. Het grootste gedeelte van deze periode was er een overwegend liberaal kabinet (Kabinet-Thorbecke I, 1849-1853), welke in 1853 zijn ondergang vond tijdens de Aprilbeweging. Thorbecke legde onder het mom van scheiding van kerk en staat de herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie door de paus geen strobreed in de weg, hetgeen hem door een protestantse meerderheid niet in dank werd afgenomen.⁶² Zijn kabinet werd in april 1854 opgevolgd door het eerder genoemde overwegend conservatieve kabinet-Van Hall/Donker Curtius. De focus in deze periode in de politiek lag vooral op wetgeving aangaande interne (Nederlandse)

⁶¹ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 81.

⁶² Kabinet-Thorbecke I (1849-1853),

http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wt1/kabinet_thorbecke_i_1849_1853 (versie 22-2-2014).

aangelegenheden waardoor koloniale zaken minder serieus leken te worden genomen. Dit werd onderstreept toen Van Hoëvell, in een tijdperk dat debatten in het parlement werden gezien als ‘een beschaafd herengesprek’⁶³ enigszins werd uitgelachen toen hij veelvuldig Javaanse en Maleise woorden gebruikte in zijn uiteenzetting: ‘Ik bemerk, dat deze Javaansche en Maleische woorden hilariteit in het *Nederlandsche* parlement veroorzaken!’.⁶⁴

Cultuurstelsel

Wat betreft het cultuurstelsel was Van Hoëvell duidelijk. De koloniën waren het bewijs dat Nederland geen kleine en onmachtige staat was en dat men zich op Nederlands-Indië moest richten ‘om uit de [financiële] moeilijkheid, waarin wij verkeeren, gered te worden, en weder met grootheid en roem tevoorschijn te treden’ was evident.⁶⁵ Interessant is wanneer Van Hoëvell de periode van voor de invoering van het cultuurstelsel in 1830 bespreekt en opmerkt dat dat systeem gebaseerd op ‘vrije cultuur en vrijen arbeid’ had geleerd ‘dat op Java iets ontbrak, ’t welk volstrekt noodig is, om met een stelsel van vrijen arbeid producten te kunnen leveren voor de Europeesche markt’.⁶⁶ Het daaropvolgende cultuurstelsel was ‘gegrond op den juiste kennis van het karakter der bevolking’ en ‘had ten doel om den landbouw uit te breiden, om den Javaan aan arbeidzaamheid te gewennen, vooral door hem voordeel van zijnen arbeid te doen trekken, en om aan het moederland rijke vruchten van deze door onze vaderen veroverde kolonien te verzekeren’.⁶⁷

Echter, Van Hoëvell gaf aan graag het cultuurstelsel te willen veranderen en meer ruimte te geven aan particuliere initiatieven omdat hij zich afvroeg ‘of wij het denkbeeld van grootheid en roem zullen kunnen verwezelijken, door op den tegenwoordigen voet voort te gaan, en alleen aan de Regering de magt, het regt en de gelegenheid te geven, om de rijke bronnen van Indie te exploiteren, dan of de industrie der Natie niet geroepen zal moeten worden, om hare krachten in Indie te ontwikkelen en in te spannen’?⁶⁸ Zo sprak hij over Nederlandse industriëlen. Een direct voorbeeld hiervan zag hij in de exploitatie van de tinmijnen op Bangka, een eiland ten oosten van Sumatra, waarbij het ‘grootte geschilpunt der oudere en nieuwere koloniale staatkunde’ naar voren kwam aangezien het Indisch gouvernement tot dan toe aan ‘het stelsel heeft vastgehouden, dat er niets moet geschieden in Indie, ook wat landbouw en industrie betreft, dan door het Gouvernement’.⁶⁹ Ook bij de besprekingen over het regeringsreglement van 1854 dringt hij aan op meer marktwerking

⁶³ Te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet’, 109.

⁶⁴ W.R. Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen: Eerste deel, 1849-1854* (Zaltbommel 1862) 104.

⁶⁵ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen I*, 13.

⁶⁶ Ibidem, 181.

⁶⁷ Ibid., 183.

⁶⁸ Ibid., 13.

⁶⁹ Ibid., 17.

en ageert hij tegen het uitgeven van lucratieve suikercontracten 'aan gunstelingen, aan hen wie het Gouvernement genegen is, [...] ik verlang dat die industrie aan de publieke concurrentie worde onderworpen'.⁷⁰ Daarnaast wilde hij onontgonnen gronden beschikbaar stellen voor Europese particulieren, zodat zij deze gronden konden laten bewerken, en het gouvernement zoveel mogelijk van zijn taken over te laten aan particulieren waarbij hij als voorbeeld de eerdergenoemde vergeving van suikercontracten noemde.⁷¹

Van Hoëvell was dus duidelijk voor verandering van het stelsel, maar niet te direct. Hij wilde 'niet den boom omhouwen, maar ik wil de dorre takken snoeien, en aan den boom eene betere rigting geven' en 'geene [liberale] proefnemingen op de Javaansche bevolking; ik wil haar en hare instellingen geleidelijk ontwikkelen'.⁷² Zijn doel was om *door* het bestaande stelsel richting een stelsel van vrije arbeid te gaan en om dit te bereiken noemde hij een aantal maatregelen aangaande de uitvoerders van het stelsel waarmee hij dat wilde bereiken. Ten eerste moesten de cultuurprocenten die Europese ambtenaren ontvingen afgeschaft worden omdat deze een drijfveer, 'een onzedelijke motor', waren voor het opvoeren van de hoeveelheden product, wat ten koste ging van wat er over bleef voor de Javanen.⁷³ Daarnaast was hij voor meer Europese ambtenaren 'opdat de contrôle over de inlandsche ambtenaren gemakkelijker en degelijker zij' en tegelijkertijd stelt hij ook een 'betere bezoldiging van de *inlandsche* ambtenaren' voor, samen met het ook voor hen afschaffen van de cultuurprocenten.⁷⁴ Dit laatste is interessant omdat Van Hoëvell er hiermee vanuit ging dat zowel Europese als inheemse ambtenaren op dezelfde manier, als rationele mens, beïnvloed konden worden. Opvallend en wellicht zelfs paradoxaal is dat ondanks deze aanname hij ook meende dat er meer controle nodig was van Europese ambtenaren op inheemse ambtenaren.

Wat betreft de verplichte herendiensten aan het gouvernement toonde Van Hoëvell door een rekenvoorbeeld aan dat de arbeidsproductiviteit van de Javanen die 'vrijwillig' werkten, hiermee bedoelde hij tegen een loon, vele malen hoger was. Door deze hogere productiviteit was wat betreft het loon een besparing van 65 procent mogelijk ten opzichte van de kosten gemaakt voor het faciliteren van herendiensten. Van Hoëvell vervolgde zijn uiteenzetting met de vraag of 'dit niet een treffend bewijs is, dat het eene magtspreuk is, door niets bewezen, dat de Javaan niet vrijwillig zou willen werken? Hij wil dit, *mits de vruchten van zijn arbeid genietende.*' Hieraan voegde hij nog toe

⁷⁰ W.R. Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen: Tweede deel, 1854-1856* (Zaltbommel 1863) 107.

⁷¹ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen I*, 189.

⁷² *Ibidem*, 181.

⁷³ *Ibid.*, 186.

⁷⁴ *Ibid.*, 187.

dat 'de Javaan zonder dwang wil werken, onder voorwaarde namelijk (hetgeen natuurlijk is en wel in ieder land het geval zal zijn), dat hij de vruchten van zijn arbeid genieet.'⁷⁵

Ook de Javaanse bevolking speelde dus een rol in zijn discours. Van Hoëvell maakte een onderscheid tussen de inheemse ambtenaren en de bevolking, waar de eerste volgens hem in elk geval enigszins vatbaar waren voor rationele elementen als het afschaffen van de economische prikkel van de cultuurproducenten. Over de Javaanse bevolking zei hij dat er onderwijs nodig was als voorwaarde voor 'het cultuurstelsel als overgangsmiddel tot vrijen arbeid en vrije cultuur' aangezien je 'de Javanen geene vrije beschikking [kan] geven over de vruchten van hunnen arbeid, want zij laten zich bedriegen; zij vallen in handen van Chinezen; zij kunnen als kinderen het bestuur over hunne eigen goederen niet voeren'.⁷⁶ Door middel van lager onderwijs wilde hij de bevolking tot een hogere beschaving ontwikkelen zodat 'het kwaad, dat thans nog het cultuurstelsel noodig maakt' langzamerhand zou ophouden te bestaan. Enerzijds valt dit positief te waarderen als je het bekijkt vanuit liberaal perspectief, blijkbaar zijn Javanen te onderwijzen tot wat hij noemt een hogere beschaving. Daarnaast wordt de aanname van een verder ontwikkeld ander niet-Europese samenleving, namelijk de Chinese, duidelijk. Er is dus geen sprake van een Europees/niet-Europees dichotomie. Anderzijds is het opvallend dat volgens zijn betoog de Javanen, als kinderen, nog niet klaar zijn voor vrije arbeid, waarvan Nederland zou moeten profiteren door middel van belastingen, omdat de Chinezen dan deze winst zouden afromen.

Tijdens de debatten omtrent het regeringsreglement in 1854 zei Van Hoëvell over het cultuurstelsel dat het grote verdiensten had 'omdat, bij gemis van kapitaal, kennis en industrie bij het Javaansche volk, door dat stelsel die bevolking is kunnen gebragt worden tot werkzaamheid, tot nuttigen arbeid, tot het cultiveren van cultures die, wanneer het aan zich zelf was overgelaten, [...] nimmer gecultiveerd zouden hebben kunnen worden'. Hij wil het stelsel verlaten 'niet wanneer de schatkist het toelaat', maar als het Javaanse volk dusdanig ontwikkeld is dat 'de bescherming van dat volk zoodanig eene waarheid zal zijn geworden, dat het zelf de vruchten plukt van zijn werk, en, die vruchten genietende, daarom uit vrijen wil bearbeiten zal, datgene wat het nu slechts gedwongen doet'.⁷⁷ Die bescherming legde hij driedig uit, Javanen moesten binnen het stelsel beschermd worden tegen ten eerste Javaanse hoofden die 'de bevolking in alles bedriegen en benadeelen', daarnaast tegen de willekeur van Chinezen en Arabieren wiens gedrag, mits onbelemmerd, altijd 'uitpersing en uitputting van de Javanen' tot gevolg had en ten derde tegen Nederlandse ambtenaren, hoewel misbruik 'bij die ambtenaren *uitzondering* is hetgeen bij de Javaansche hoofden

⁷⁵ Ibid., 302.

⁷⁶ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen I*, 190.

⁷⁷ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen II*, 105.

regel is'.⁷⁸ Hier heeft hij duidelijk kritiek op het eerdergenoemde 'kwaad dat het cultuurstelsel nodig maakt', waarmee hij doelt op het feodale systeem waarin Javaanse hoofden *altijd* zullen profiteren van hun 'onderdanen'. Dit feodale stelsel werd door Nederland indirect via het cultuurstelsel in leven gehouden.

Desalniettemin is Van Hoëvell positief over het 'instituut' cultuurstelsel als manier om tot arbeidzaamheid te komen. Opmerkelijk is de scherpe veroordeling van het machtsmisbruik van de Javaanse hoofden en de nuancering van de rol van Nederland daarin en de milde houding ten opzichte van Nederlandse ambtenaren. Daarnaast is het opvallend dat Van Hoëvell een hiërarchisch beeld heeft wat betreft de stand van verschillende samenlevingen waarbij hij bijvoorbeeld de Chinezen en Arabieren tussen de Europeanen en Javanen schatte.

Het via instituten willen veranderen de samenleving, gericht op het vergaren van geluk (door arbeidzaamheid) zonder inspraak of vertegenwoordiging als voorwaarde sluit aan bij het gedachtegoed van James Mill. De sleutel tot emancipatie van de Javanen lag volgens Van Hoëvell, naast de positieve inbreng van kapitaal, kennis en industrie via het cultuurstelsel, in het onderwijs.

Onderwijs

Zoals we hebben gezien wilde Van Hoëvell nog niet direct van het cultuurstelsel af, maar wilde hij via dit stelsel toewerken naar een stelsel van vrije arbeid. Dit was nodig omdat de Javanen zich volgens hem lieten bedriegen door vooral hun eigen hoofden, Chinezen en soms Arabieren. Maar waartoe wilde hij ze eigenlijk opleiden? Bij de behandelingen van het cultuurstelsel sprak hij van hoe het zien van het resultaat van hun eigen werkzaamheden Javanen, net als ieder ander, zou motiveren om te wennen aan 'arbeidzaamheid'. In 1849 zegt hij hier al over 'dat zedelijke beschaving der inboorlingen van Indie, dat het onderwijs aldaar, onderwerpen zijn, wier spoedige behartiging dringend noodzakelijk is' en dat het onderwijs van 'christen-ingezetenen van Neerlands-Indie en van de Europesche bevolking en hunne afstammelingen' in verband staat tot 'het radicaal van Indische ambtenaren'.⁷⁹ Er was blijkbaar een onderscheid tussen 'ingezetenen' en 'inboorlingen' en hoewel Van Hoëvell voor beide partijen pleitte voor onderwijs pleitte hij niet voor hetzelfde type onderwijs. In het onderscheid dat Van Hoëvell maakte benadrukte hij ras en religie.

Voor ingezetenen was er in deze periode een opleiding tot ambtenaren van de eerste, tweede of derde klasse. De eerste twee klassen dienden hun radicaal, een specifiek diploma voor Indische ambtenaren, te hebben gehaald aan de 'akademie in Delft'. Van Hoëvell is niet specifiek tegen een gespecialiseerde opleiding voor ambtenaren voor Nederlands-Indië in Delft maar wel tegen het monopolie dat zij hadden aangezien 'de ingezetenen van Indie hunnen kinderen zien

⁷⁸ Ibidem, 86.

⁷⁹ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen I*, 16.

achterstaan bij de zonen der ingezetenen van het moederland' hetgeen hij 'onzedelijk' vond.⁸⁰ Later zegt hij ook dat de 'Staat *alleen kunde, eerlijkheid en braafheid*, en geen gunst, tot maatstaf moet nemen bij de aanstelling zijner dienaren'.⁸¹ In het regeringsreglement van 1854 werd vastgelegd dat het gouvernement verantwoordelijk was voor lager onderwijs voor Europeanen. Van Hoëvell pleit ervoor, zonder succes, om dit alleen voor de Europese bevolking in Nederlands-Indië uit te breiden met 'middelbaar en hooger onderwijs'.⁸² Het particuliere onderwijs was volgens het reglement, mits het aan bepaalde normen van 'bekwaamheid en zedelijkheid' voldeed, vrijgegeven voor Europeanen of daarmee gelijkgestelde personen. Dit wenste Van Hoëvell uit te breiden met het 'onderwijs der inboorlingen', met als doel de 'bevordering van Christelijke beschaving aldaar', ook hier stuitte hij op verzet vanuit de regering.⁸³

Voor inlanders was ook extra onderwijs gewenst want 'wanneer door politieke beweegredenen de een of andere vorst of hoofd zich tegen ons gezag verzette, dan gebruikte hij de ligtgeloovigheid, de weinige ontwikkeling, het gebrek aan beschaving van de bevolking, om daaruit kracht te krijgen, om zich aanhang te verschaffen. Juist wanneer wij die bevolking beschaven en ontwikkelen zal deze hefboom weggenomen worden, zullen wij ons gezag versterken'.⁸⁴ Dit alles zei hij in de context van het verspreiden van de 'Christelijke beschaving', wat niet de plicht was van het 'Gouvernement, maar van *de Nederlandsche natie*'.⁸⁵ Als dat zou gebeuren dan was Van Hoëvell ervan overtuigd dat 'aan de heilige roeping, de hooge en dure pligt, die op Nederland rust, om de bevolking van Indië niet alleen te regeren, ten einde er millioenen van te trekken, maar te verlichten en te beschaven, zal kunnen voldaan worden'. Over de bevolking op de Molukken, die zich voor een aanzienlijk deel tot het christendom hadden bekeerd, werd in de Tweede Kamer vaak laatdunkend gesproken. Van Hoëvell was het er mee eens dat deze 'Christen-bevolking zich nog op een lagen trap van beschaving' bevond maar schreef 'haar toestand grootendeels toe aan gebrek aan goed onderwijs'. Volgens Van Hoëvell belemmerde het kabinet-Van Hall/Donker Curtius in het regeringsreglement van 1854 de uitbreiding van het christendom omdat ze Nederlands-Indië zagen als een wingewest en daardoor als 'eene vesting in staat van beleg' waardoor er 'niet meer Christendom worde toegelaten, dan de kommandant van de vesting meent dat noodig is'.⁸⁶ Hier was hij het niet mee eens.

De standpunten van Van Hoëvell over het onderwijs ogen paradoxaal dankzij het duidelijke onderscheid dat hij maakt tussen de verschillende bewoners van Nederlands-Indië en een schijnbaar

⁸⁰ Ibidem, 22.

⁸¹ Ibidem, 123.

⁸² Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen II*, 201.

⁸³ Ibidem, 198.

⁸⁴ Ibid., 195.

⁸⁵ Ibid., 193.

⁸⁶ Ibid., 194.

onderliggende gedachte van universele emancipatie. Wat betreft het onderwijs van Europeanen pleitte Van Hoëvell voor een gelijkschakeling van degenen die in Nederland geboren werden en degenen, van Nederlands bloed, die in Nederlands-Indië geboren werden, wat blijkt uit zijn kritiek op de Delftse radicaal waarbij het gaat om toegang tot de bestuurslaag. Als het ging om onderwijs voor Javanen sprak hij over het brengen van een zedelijke of christelijke beschaving wat nodig was om te komen tot een stelsel van vrije arbeid zodat Javanen, net zoals de Calvinistische Nederlandse arbeiders, deugdzzaam zouden leren werken en zichzelf konden belonen voor die arbeid. Ook pleitte Van Hoëvell voor de mogelijkheid tot verdere ontwikkeling door te trachten het middelbare en hoger onderwijs open te stellen voor iedereen.

Onderwijs en kerstening gingen hand in hand en was daarnaast in de ogen van Van Hoëvell een middel om de macht van de lokale nobelen te ondermijnen. Je zou kunnen stellen dat Van Hoëvell een *meritocratie* voor Nederlanders voor ogen had, die vervolgens op een Verlicht-despotische wijze zouden regeren over de inheemse bevolking aangezien zij geen toegang hadden tot de bestuurslaag. De inlanders mochten zich individueel ontwikkelen binnen een vrije samenleving welke werd bestuurd door Nederlanders. Hiermee lijkt de liberale grens voor de kolonie bereikt, vanwege het uiteindelijke doel: het batig slot. Onderwijs sloot aan bij het 'instituut' van het cultuurstelsel en was onderdeel van de veranderingen die Van Hoëvell wilde aanbrengen.

Batig slot

Van Hoëvell was duidelijk over de manier waarop hij Nederlands-Indië zou willen exploiteren. Uit deze exploitatie ontstond jaarlijks een batig slot, waarvan het niet onomstreden was waarvoor dat batig slot moest dienen, op welk recht het gebaseerd was en wie er politiek verantwoordelijk voor was. Janny de Jong noemt deze problematiek 'principiële-constitutioneel en praktisch-financieel'.⁸⁷

Het argument van Van Hoëvell waarom het parlement inzage en invloed moest hebben op de Indische begroting was dat er 'zulk een onafscheidelijk verband was tusschen de finantien van Indie en die van het moederland, dat de beoordeling van den toestand der laatste geheel ijdel is, zonder den grondslag van de eerste in handen te hebben'.⁸⁸ De koloniale baten maakten een groot deel van de totale inkomsten van de staat uit waardoor een groot deel van de Nederlandse begroting, waar het parlement sinds 1848 eindverantwoordelijk voor was, afhankelijk zou zijn van de Indische baten waar 'een digte sluijer' over hing dankzij de grote invloed van de koning en de gouverneur-generaal, die niet democratisch waren verkozen. Op 11 december 1850 durfde van Hoëvell zelfs te stellen, naar aanleiding van een flinke verbetering van de Nederlandse begroting sinds de grondwetswijziging van 1848, dat er in 'Indië ook nog wel vereenvoudiging, hervorming en verbetering zijn aan te

⁸⁷ De Jong, *Batig slot*, 28.

⁸⁸ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen I*, 107.

brengen, die voor de schatkist niet onvoordeelig zijn' en dat 'de openbare behandeling van het Indische budget, in 's lands vertegenwoordiging, gezegende gevolgen zal hebben voor 't vaderland en de kolonien'.⁸⁹ Hieruit blijkt duidelijk zijn liberaal-democratische voorkeur qua bestuur; een gekozen parlement heeft volledige zeggenschap over de staatsbegroting en maakt betere keuzes dan het oude koloniale bestuur bestaande uit de niet-verkozen koning, een Minister van Koloniën en gouverneur-generaal. Deze logica is in principe te volgen hoewel het wel uitgaat van de aanname dat de Nederlandse schatkist recht heeft op het koloniaal surplus. Het koloniale stelsel was uiteraard een overblijfsel vanuit de periode voor 1848 en diende ingepast te worden in het liberale denken, dat was gebaseerd op een ontwikkelde middenklasse van burgers die stemrecht hadden. Maar hoe zat het dan met het recht op de Indische baten?

Dat Nederland zonder deze 'kurk niet kon blijven drijven' was alle parlementariërs duidelijk. Met dit pragmatische argument zouden vele door Van Hoëvell aangedragen hervormingen worden neergesabeld: 'elke stelling [...] wordt bestreden met dit ééne kernachtige woord: de millioenen!'.⁹⁰ Juist dit argument zou hij trachten om te buigen in zijn voordeel, in zijn zeer uitgebreide betoog hierover bij de behandeling het regeringsreglement in 1854. Van Hoëvell merkte op dat het gezag in Nederlands-Indië onder te verdelen was in drie delen. Ten eerste de 'landen die slechts onze soevereiniteit hebben erkend, maar met wier bestuur wij ons overigens niet inlaten', ten tweede 'landen, die onze soevereiniteit erkennen, maar die wij bij tractaat, onder zekere voorwaarden, in leen aan inlandsche vorsten hebben afgestaan' en ten derde landen 'die wij onvoorwaardelijk bezitten en regeren'.⁹¹ Dit zette hij af tegen het gedeelte van het reglement dat wees op de plicht van het gouvernement om de inheemse bevolking altijd tegen willekeur te beschermen in combinatie met het feit dat het 'als hoofdzaak aanneemt het finantieel voordeel voor het moederland'.⁹² Hiermee toonde hij een tegenstrijdigheid aan, aangezien Nederland hiermee recht had op financieel gewin op de gehele kolonie en tegelijkertijd de plicht had om de inheemse bevolking te beschermen maar dat dat financieel gewin op sommige delen van de kolonie liet uitvoeren door lokale heersers waarop men in verschillende mate invloed had en waar dus sprake van willekeur kon zijn. Om dit op te lossen stelde hij voor om 'niet *behoudens*, maar *door* de welvaart van de inlandsche bevolking de stoffelijke voordeelen van Nederland te bevorderen'.⁹³ Als voorbeeld droeg hij exploitatie van Brits-Indië aan, waar bijvoorbeeld op Ceylon in 'een stelsel van geheel vrijen arbeid' de koffieproductie sinds de jaren 1830 gestegen tot een derde van de opbrengst op Java

⁸⁹ Ibidem, 108.

⁹⁰ De Jong, *Batig slot*, 79.

⁹¹ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen II*, 13.

⁹² Ibidem, 13.

⁹³ Ibid., 10.

terwijl de bevolking tienmaal zo klein was.⁹⁴ Ook bij een vergelijk van Java met Calcutta komt het Britse stelsel er beter uit aangezien de import van goederen, volgens Van Hoëvell 'het bewijs van de welvaart', veel sneller was gestegen.⁹⁵

Kortom, het belang dat Van Hoëvell diende was het vergroten van de invloed van het Parlement op het batig slot waar de Nederlandse burgers in zijn ogen recht op hadden. Dit kon hand in hand gaan met het optimaliseren van de opbrengsten door een liberale manier van exploiteren. Hierbij ging hij uit van het universele mensbeeld dat werken voor eigenbelang altijd optimaal is. Een onderscheid maakte hij omdat Nederlanders via hun vertegenwoordiging inspraak moesten krijgen op het batig slot terwijl dat voor Javanen niet gold; zij waren juist lijdend voorwerp. De politieke slag om de macht om het batig slot zal pas worden beslecht door de comptabiliteitswet.

Rechtspraak

De negentiende eeuw wordt door Wim van den Doel getypeerd als de eeuw waarin Vroegmoderne staten gevormd werden naar 'moderne' (natie-)staten. Deze moderne staten hadden meer en meer grip op hun burgers en worden gekenschetst door een sterk gecentraliseerd en bureaucratisch karakter gebaseerd op formele rechtsregels.⁹⁶ De koloniale staat in Nederlands-Indië was niet gebaseerd op een natie en werd in ten tijde van het cultuurstelsel meer als plantage bestuurd dan als staat, waarbij een ambivalentie qua bestuur kon worden ontwaard. Enerzijds was er sprake van een gecentraliseerd Westers bestuur vanuit Batavia door de Nederlanders en anderzijds was er sprake van een indirecte feodale structuur waarbij de inheemse elite aan de macht bleef.⁹⁷

Bij de debatten over het regeringsreglement van 1854 werd besloten tot een dualisme van recht waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen Europeanen en inlanders. Onder Europeanen werden ook alle christenen verstaan terwijl ook Arabieren, Moren, Chinezen en Mohammedanen of heidenen tot inlanders werden gerekend.⁹⁸ Wat betreft privaatrecht werd er voor Europeanen een wetboek gecreëerd, gebaseerd op het Nederlands recht. Inlanders, echter, bleven wat privaatrecht betreft gebonden aan de traditionele *adat*, vaak gebaseerd op de *sharia* en de. In 1855 werd een uitzondering gemaakt voor 'vreemde oosterlingen' ten faveure van de handel met Chinezen. Wat betreft strafrecht werden twee op elkaar gelijkende wetboeken voor de twee partijen gebruikt.⁹⁹ Dat Javanen onder de traditionele lokale wetten vielen was een continuering van beleid. Reeds in 1825 werd in het Indisch Staatsblad gecommuniceerd dat gerechtshoven 'zich zullen gedragen naar de

⁹⁴ Ibid., 11.

⁹⁵ Ibid., 10.

⁹⁶ Van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 135.

⁹⁷ Ibidem, 137.

⁹⁸ N.S. Efthymiou, *De organisatie van regelgeving voor Nederlands Oost-Indië: Stelsels en opvattingen (1602 – 1942)* (Amsterdam 2005) 279.

⁹⁹ Van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 140.

Inlandsche of Godsdienstige wetten, inrigtingen of gebruiken [...] mits deze wetten niet strijdig zijn met de erkende beginselen en billijkheid en regtvaardigheid'.¹⁰⁰

Van Hoëvell ageerde tegen het leggen van de wetgevende macht bij de regenten. Van Hoëvell beriep zich op artikel 58 (later artikel 55) waarin 'de bescherming der inlandsche bevolking tegen willekeur' werd benoemd als 'een der gewichtigste pligten van den Gouverneur-Generaal'.¹⁰¹ Hij zag het gevaar in het kleine aantal Europese ambtenaren en hun beperkte macht richting de regenten die zich 'zoo als men het noemt, overeenkomstig de *adat*, aan oneindige knevelarij en kweuling schuldig maakten'.¹⁰² Het dominante conservatieve kamerlid J.C. Baud, die een grote rol had gespeeld in het voorbereiden van het regeringsreglement, kon, gesteund door een conservatieve meerderheid in de Kamer, het beginsel gehandhaafd houden dat de Javanen zoveel mogelijk onder de 'onmiddellijke leiding' van de regenten zou blijven. Het argument hiervoor was gebaseerd op het idee dat het gouvernement toch nooit de steun van de meerderheid der Javanen zou krijgen en dat dus, als Nederland zijn kolonie op relatief vreedzame wijze wilde behouden, deze indirecte vorm van bestuur moest worden gehandhaafd.¹⁰³ Het duale karakter van de kolonie-staat komt in dezen duidelijk naar voren.

Van Hoëvell sprak zich, opvallend genoeg, niet uit over het onderscheid tussen Europeanen en inlanders. Het regeringsreglement werd ingevoerd door een conservatief kabinet met een meerderheid in het parlement, Van Hoëvell diende 11 amendementen in waarvan er 10 werden weggestemd.¹⁰⁴

1.4 Debat rondom Indische comptabiliteitswet (1864)

Nu in het regeringsreglement van 1854 het cultuurstelsel was aangeduid als een overgangsstelsel naar een vrijer stelsel was de eerste liberale stap in de koloniale staatkunde gezet.¹⁰⁵ Zoals we hebben gezien ging het bij de Indische comptabiliteitswet vooral om een staatkundig probleem dat al sinds de grondwetswijziging van 1848 aan de orde was. De Staten-Generaal oefende nog immer geen directe controle uit over de Indische begroting. Pas tijdens het liberale kabinet-Thorbecke II (1862-1866), met liberaal en Nederlands-Indiëkenner I.D. Fransen van de Putte als minister van Koloniën,

¹⁰⁰ R. Salverda, *Doing Justice in a Plural Society: A Postcolonial Perspective on Dutch Law and Other Legal Traditions in the Indonesian Archipelago, 1600-Present*, *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 33 (2009) 152-170, 161.

¹⁰¹ *Handelingen II*, 28 juli 1954, 1249.

¹⁰² *Ibidem*, 1249.

¹⁰³ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 110.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 112.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 129.

werd de wet in 1864 uiteindelijk aangenomen.¹⁰⁶ Het belang van koloniale zaken werd in het parlement steeds groter. Waar Van Hoëvell in zijn eerste jaren in het parlement nog werd uitgelachen door de hoeveelheid Javaanse woorden die hij gebruikte werd de toon nu steeds serieuzer. Dit bleek bijvoorbeeld uit een heftige, haast emotionele, uitval van de conservatieve oud-gouverneur-generaal J.J. Rochussen, toen minister van Koloniën tijdens zijn kabinet-Rochussen (1858-1860), waarin hij zei dat het 'overdreven liberalisme van den Europeaan, overdreven fanatisme van den Oosterling en overdreven inmenging van de Volksvertegenwoordiging in het bestuur van Nederlandsch Indië allerverderfelijkt zamenwerken op ons rustig en voordelig bezit en bestuur van Indië'.¹⁰⁷ Ook Fransen van de Putte en Thorbecke raakten met elkaar in conflict over het plots invoeren van privé-eigendom in een niet-Westerse omgeving waardoor Thorbecke, gepikeerd, zijn eigen kabinet de rug toekeerde en het bestreed vanuit de Tweede Kamer waar hij het nieuw gevormde Kabinet-Fransen van de Putte in samenwerking met de conservatieven direct ten val bracht.¹⁰⁸ Van Hoëvell zat tot 1862 in de Tweede Kamer en bleef een bepalende liberaal als het koloniale zaken betrof. In de periode na 1862 zal ik vooral het perspectief van de liberaal Fransen van de Putte in acht nemen aangezien hij niet alleen een beschouwende rol, maar ook een uitvoerende taak had als minister van Koloniën en daarnaast werd gezien als de leider der vooruitstrevende liberalen op koloniaal gebied.¹⁰⁹ Aangezien hij in koloniale debatten vaak samenwerkte met de liberale Pieter van Bosse, die van 1848 tot en met 1879 afwisselend Kamerlid, Minister of Minister van Staat was, zal ik zijn bijdrage aan debatten ook meenemen.¹¹⁰

Qua argumentatie in de debatten is enerzijds het financieel-staatkundig debat interessant omdat stemrecht van Nederlandse burgers van weinig belang was gezien de invloed van de Indische begroting op de Nederlandse begroting. Daarnaast is de argumentatie aangaande het veronderstelde recht van de ene groep om over de begroting van de andere groep te beslissen interessant. De comptabiliteitswet is uiteraard gekoppeld aan het batig slot, aangezien Fransen van de Putte en Van Bosse het stokje overnamen van Van Hoëvell in deze periode is het interessant om te zien of er verschil is tussen de 'generaties'.

Van Hoëvell in een overwegend conservatieve periode

Hoewel de comptabiliteitswet al in de steigers stond sinds 1848 bleef het, zeker met de nadruk in het parlement op het regeringsreglement tot en met 1854, stil op dit gebied. Nadat het

¹⁰⁶ Kabinet-Thorbecke II (1862-1866),

http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsr/kabinet_thorbecke_ii_1862_1866 (versie 04-03-2014).

¹⁰⁷ Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 169.

¹⁰⁸ Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 117.

¹⁰⁹ De Jong, *Batig slot*, 54.

¹¹⁰ Mr. P.Ph. (Pieter) van Bosse, http://www.parlement.com/id/vg09lkyl9fdv/p_ph_pieter_van_bosse (6-03-2014).

regeringsreglement was geregeld werden er eindelijk stappen ondernomen dankzij kritische vragen vanuit het parlement door, wie anders dan, Van Hoëvell.

Door het conservatieve Kabinet-Van Hall/Donker Curtius was in 1855 ook al een voorstel gedaan voor een Indische comptabiliteitswet, waarin de begroting, door de Minister van Koloniën gemaakt, bij Koninklijk Besluit moest worden goedgekeurd. Dit voorstel kwam niet eens in openbare behandeling omdat het inging tegen de wens van een heel ruime meerderheid in de Tweede Kamer.¹¹¹ Van Hoëvell noemde dit later een ‘quasi-wets-ontwerp’.¹¹²

In de bespreking van de staatsbegroting van 1857, eind 1856, stelde hij de problematiek aan de kaak. Hij zou later in de publicatie van zijn redevoeringen over koloniale zaken de subtitel ‘Dringende noodzakelijkheid der indiening van de wet regelende het beheer en de verantwoording der koloniale geldmiddelen’ toevoegen aan zijn uiteenzetting hierover. In dit debat sprak hij van een begroting waar 80 miljoen in omgaat ‘waarop de wetgeving geen invloed uitoefent’ waardoor ‘wat de wetgever hier vaststelt, illusoir wordt’.¹¹³ Hij spreekt van ‘quasi-contrôle’ die vergelijkbaar is met de situatie van voor de grondwet van 1848 omdat de koning en de Minister van Koloniën slechts een beperkt deel van de Indische begroting ter inzage hoefde voor te leggen aan een door de koning benoemde staatscommissie die hooguit aanmerkingen mocht maken en geen daadwerkelijke macht had.¹¹⁴ Ook in 1857, nog steeds tijdens het antirevolutionaire kabinet-Van der Bruggen (1856-1858), ving Van Hoëvell bot bij de Minister van Koloniën maar hij bleef ‘aandringen op [de] *onverwijld* aanbieding van die hoogst belangrijke wet’.¹¹⁵

Tijdens het aantreden van het liberaal-conservatieve Kabinet-Rochussen (1858-1860), met de conservatieve J.J. Rochussen op Koloniën, werd aangekondigd dat men spoedig aan de Indische comptabiliteitswet zou beginnen. Dit zou eind 1858 al tot een wetsvoorstel leiden waarin werd voorgesteld om de begroting van alle koloniën apart en vijfjaarlijks voor te leggen aan het parlement. Nadat dit wetsvoorstel werd afgekeurd door de Tweede Kamer veranderde Rochussen van mening en achtte de wens van het parlement tot jaarlijkse goedkeuring onuitvoerbaar.¹¹⁶ Van Hoëvell was hierdoor erg teleurgesteld, zeker door de eerdere belofte bij de aantreding van het kabinet en vergeleek dit met ‘de smarten van Tantalus’.¹¹⁷

In de periode van 1853 tot 1862, tussen het eerste en het tweede Kabinet-Thorbecke, waarin overwegend conservatieve kabinetten dienst deden, zou Van Hoëvell zijn standpunt aangaande de

¹¹¹ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 125.

¹¹² Handelingen II, 24 november 1859, 303.

¹¹³ W.R. Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen: Derde deel, 1856-1859* (Zaltbommel 1864) 15.

¹¹⁴ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen III*, 16.

¹¹⁵ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen III*, 131.

¹¹⁶ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 126.

¹¹⁷ Handelingen II, 28 november 1859, 304.

Indische begroting blijven herhalen, zonder veel succes. Zijn positie bleef gebaseerd op het recht van de Nederlandse burgers op uiteindelijke zeggenschap over de staatsfinanciën, wat niet mogelijk was zonder uiteindelijke zeggenschap over de Indische begroting gezien het belang van de laatste in de eerste. Enerzijds is dat begrijpelijk omdat hij hiermee inging tegen het alleenrecht van de koning over de koloniën via haar begroting, anderzijds ging hij hiermee voorbij aan het recht op vertegenwoordiging van zowel Nederlanders als niet-Nederlanders in Nederlands-Indië. Hij liet zich niet uit over het recht dat Nederland zou hebben om überhaupt tot exploitatie over te gaan en accepteerde in de kwestie omtrent het batig slot de bestaande koloniale situatie waarin het moederland alle rechten had ten aanzien van zijn koloniën. Overigens was het destijds überhaupt geaccepteerd dat er een onderscheid was tussen mensen aangezien het stemrecht een zeer selecte groep toekwam, dus ook *binnen* Nederland was er sprake van een dergelijk onderscheid van regeerders en regeerden.

Fransen van de Putte, Van Bosse en de Indische comptabiliteitswet

Als in 1862 het tweede kabinet onder leiding van Johan Rudolf Thorbecke 'met de spade op de schouder' van start gaat met liberalen op alle ministersposities zal de Indische comptabiliteitswet eindelijk worden aangenomen.¹¹⁸ Van Hoëvell had ondertussen de Tweede Kamer verruild voor de Raad van State.

Nadat Fransen van de Putte de post van Minister van Koloniën op 2 februari 1863 overnam produceerde hij binnen een jaar de Indische comptabiliteitswet die hij binnen 14 maanden door de op dat moment liberaalgezinde Tweede Kamer kreeg.¹¹⁹ Toen de wet in 1864 in het parlement werd behandeld stelde Fransen van de Putte zich op als een doortastend Minister. Zo verweerde hij zich tegen een grondwettig bezwaar, waarin tegenstanders van de wet zich hardop afvroegen of deze comptabiliteitswet wel de bedoeling was geweest in 1848. Naar zijn oordeel was de vraag duidelijk: 'Zijn het staatsuitgaven? Zijn het staatsinkomsten?' waarna hij zich beriep op een uitleg van de grondwet door 'een geacht lid der Eerste Kamer' die zei dat 'de beslissing der zaak rust op het eigendomsregt. Is de natie eigenaar en de koning, als het ware, een administrateur met een onbepaalde volmagt, dan zal deze bezwaarlijk vrijmagtig in eenen constitutionelen Staat, zonder goedkeuring der wetgeving, over alle ontvangsten en uitgaven kunnen beschikken.'¹²⁰ Hiermee gaf hij aan dat sinds 1848 de uiteindelijke macht van de staat bij de burgers en dus de wetgevende macht lag en niet bij de uitvoerende macht, wat in dit voorbeeld de koning was. Eenduidige regelgeving aangaande staatsbelangen was nodig en paste binnen het beleid van de regering:

¹¹⁸ Kabinet-Thorbecke II (1862-1866),

http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsr/kabinet_thorbecke_ii_1862_1866 (versie 05-03-2014).

¹¹⁹ De Jong, *Batig slot*, 90.

¹²⁰ Handelingen II, 11 maart 1864, 496.1.

‘regelmaat en orde, steunende op rekening en verantwoording’. Het ging de regering ook niet om het maken van een gebaar richting het gouvernement of de kolonie *an sich* volgens Fransen van de Putte, het was immers ‘geen hebzucht, geen beknibbeling van nuttige uitgaven, maar ook geen afstand doen van voordeelen, welke het moederland uit de kolonie mag genieten, noch ook van regten die het moederland op die kolonie bezit’ maar slechts ‘orde en regelmaat’ en ‘openbare behandeling van de openbare zaak’.¹²¹

De rechten van Nederlandse burgers op de koloniale exploitatie zag hij dus als vanzelfsprekend, zoals hij eerder ook al sprak van het eigendomsrecht met de natie als eigenaar. Hij vergeleek de Nederlandse koloniale situatie met de Britse en citeerde de Engelse premier die bij de overname van Brits-Indië in 1858 door de Kroon zei dat hij alle vertrouwen had in het Engelse parlement, die de wetgevende macht zou worden, zolang het Engelse volk betrokken zou raken bij Brits-Indië en dat de eerdere problematiek qua tegenvallende economische resultaten te maken had met het ontbreken van die betrokkenheid van het volk. Fransen van de Putte vroeg hierna aan de kamer of er bij ‘de Hollandsche wetgevende magt en bij de Hollandsche natie minder kennis van Indie [is], dan bij het Engelsche volk en in het Engelsche Parlement?’¹²² Zolang het Nederlandse volk betrokken zou zijn bij de kolonie, zou dit, via het vertegenwoordigend parlement, goed zijn voor het bestuur van Nederlands-Indië. Overigens merkt hij ook op dat er verschillen zijn qua koloniaal bestuur aangezien Brits-Indië mede werd bestuurd door ‘een wetgevend raad, niet gekozen door de inwoners, maar benoemd door het uitvoerend gezag, en bestaande uit ambtenaren, ook ingezetenen van de kolonien en *zelfs* uit de voornaamste inlanders, die daarin zitting hebben’(mijn cursivering).¹²³ Dat er sprake is van inspraak van inlanders vond Fransen van de Putte blijkbaar opmerkelijk.

Tijdens de algemene beraadslaging sprak Fransen van de Putte dus simpelweg over eigendomsrecht, als het gaat om de redenen waarom de Nederlandse natie recht had op de exploitatie van haar koloniën. Een liberaal kamerlid, P. van Bosse, die in totaal maar liefst achtmaal een ministerpost zou vervullen en tussen 1868 en 1871 ook zijn naam zou geven aan het kabinet, gaf in diezelfde algemene beraadslaging zijn belangrijke goedkeuring aan het wetsvoorstel en hield een betoog waarnaar Fransen van de Putte, die na hem sprak, maar liefst 9 keer in positieve zin verwees.¹²⁴ In zijn uiteenzetting liet Van Bosse zich uit over de machtspositie van Nederland. De Indische maatschappij, zei hij, ‘is Java met de Javanen. *Wij*, de Nederlandsche natie, hebben Java overheerscht en die overheersching geeft ons regten, maar zij legt ons ook verplichtingen op. Zolang de Javaansche bevolking niet in staat is zich zelve te regeren – en dat zij dit niet is, zal niemand mij

¹²¹ Handelingen II, 11 maart 1864, 496.2.

¹²² Handelingen II, 11 maart 1864, 496.3.

¹²³ Handelingen II, 11 maart 1864, 496.5.

¹²⁴ De Jong, *Batig slot*, 92.

tegenspreken; - [...] zoolang zal zij het zich moeten laten welgevalen dat Nederland Java bestuurt.¹²⁵ Later dat jaar zou hij spreken over dat recht van de sterkste ‘dat aan de Europesche natien boven Aziatische en andere natien gegeven is, [...] van Hooger Hand geschonken’ was.¹²⁶ Van Bosse, die in 1866 plaats zou nemen in het kortstondige Kabinet-Fransen van de Putte als Minister van Financiën, sprak zich over zaken, als zijnde Kamerlid, wat uitgesprokener uit dan Fransen van de Putte, maar beide heren steunden elkaar in het debat.

Het tweede Kabinet onder leiding van Thorbecke zou dus direct de staatkundige wens uit de grondwet van 1848 aangaande de financiële band tussen Nederland en zijn koloniën regelen. De comptabiliteitswet was een feit en het discours was enerzijds gericht op het Europese deel van het Rijk, waarin het staatskundig volgens liberale overwegingen wenselijk was dat ‘de natie’ de macht kreeg over alles wat van invloed op haar was. Anderzijds werd het recht van exploitatie van het overzeese deel van het Rijk uitgelegd door het recht van de sterkste natie, waaraan een (door God gegeven) plicht van goed bestuur en ‘beschaving’ was gekoppeld. Opvallend is dat – in tegenstelling tot Van Hoëvell eerder – er nu wel een dichotomie is tussen Europeanen en niet-Europeanen. Hetzelfde geldt voor de nadruk op ‘de natie’, hoewel een natie van burgers met onderdanen.

1.5 Debat rondom Suikerwet en Agrarische Wet (1870)

Nadat in het regeringsreglement van 1854 de bepaling was opgenomen dat het cultuurstelsel een overgangsstelsel was naar een systeem van vrije arbeid, was er in de jaren 1860 nog niet veel veranderd. Particuliere ondernemers konden alleen woeste, ongecultiveerde landerijen pachten waarbij de mogelijkheid tot erfpacht of koop uitgesloten was, wat geen grote investeringen uitlokte.¹²⁷ Het ondernemersklimaat was dus nog steeds ongunstig. Toen I.D. Fransen van de Putte in 1865 zijn zeer uitgebreide ontwerp-cultuurwet indiende, gebaseerd op privé-eigendom en vrijemarktwerking, was er veel protest vanuit het parlement. De angst van veel Kamerleden, waaronder Thorbecke, was dat de Westerse eigendomsrechten in botsing zouden komen met de *adat*, het lokale gewoonterecht, en de wet werd niet aangenomen.¹²⁸ In 1869 en 1870 zou Engelbertus de Waal, een conservatief-liberaal minister van Koloniën in het door Thorbecke samengestelde liberale Kabinet-Van Bosse/Fock (1868-1871), respectievelijk de Agrarische Wet en de

¹²⁵ Handelingen II, 11 maart 1864, 491.

¹²⁶ Handelingen II, 20 december 1864, 480.

¹²⁷ C. Fasseur, ‘Purse or Principle: Dutch Colonial Policy in the 1860s and the Decline of the Cultivation System’, *Modern Asian Studies* 25 (1991) 33-52, 36.

¹²⁸ Fasseur, ‘Purse or Principle’, 39.

Suikerwet aanleveren.¹²⁹ De Agrarische Wet bood particulieren de mogelijkheid om tot dan toe ongecultiveerde gronden voor 75 jaar in erfpacht te verkrijgen. Daarnaast konden Javanen de door hen gebruikte *dessagronden* (dorpsgronden) – onder toezicht van het bestuur – verhuren aan Europeanen. Dit had als doel om investeringen in particuliere landbouwbedrijven mogelijk te maken. Het eigendomsrecht van de Javanen op hun gronden was onvervreemdbaar. De gedwongen suikercultuur van het gouvernement werd door de Suikerwet aan banden gelegd en zou langzaam afnemen tot het in 1891 niet langer bestond om daarmee de weg vrij te maken voor particuliere initiatieven.¹³⁰ Deze wetten waren een wat behoudendere versie van de Cultuurwet van Fransen van de Putte.

In zijn Memorie van toelichting over de Agrarische Wet zei De Waal, na gevraagd te zijn of Java eigendom was van de Nederlandse natie, dat voor hem het belangrijkste was ‘om de *regten van den inlander* op den grond te erkennen, te beschermen en te versterken’.¹³¹ Toen werd gevraagd naar mogelijke willekeur vanuit het gouvernement antwoordde hij dat ‘willekeurige beschikking over den grond der inlanders door gouvernements-ambtenaren is reeds volgens bestaande verordening strafbaar’ maar ook dat ‘dergelijke waarborg moet gezocht in het meer algemeen worden der humane beginsels van regering onder de ambtenaren, en hierover bestaat geen reden tot klagen’.¹³² Een belangrijke bepaling was die aangaande het verschaffen van een schriftelijke verklaring (‘titels’) van het erfelijk individueel gebruiksrecht gebaseerd op inlandse gebruiken (*adat*). Hierover zegt De Waal dat het ‘inlandsch gebruiksrecht niet op elke plaats gelijk [is], maar overal aan voorwaarden gebonden, die er het [Westerse] begrip van eigendom aan ontnemen’.¹³³ Dit is een duidelijke poging tot invoering van het Westerse begrip van eigendom en de bescherming ervan door de wet, iets wat in het oude lokale stelsel niet gebruikelijk was. Men had wel land dat men altijd mocht bewerken, maar het zou naar Westerse maatstaven niet als eigendom op te voeren zijn. Echter die titels zouden ‘niets anders bewijzen dan het *bestaande recht*’ en dat het doel was om ‘den inlander te gemoet [te] komen, waar hij behoefte heeft aan betere titels voor *zijn* (inlandsch) agrarisch recht, en het dorpsleven ze hem niet aanbiedt’.¹³⁴

De nadruk ligt in deze weer op het belang van instituten bij bestuur. Het oude instituut, het cultuurstelsel, moest worden vervangen. Bij deze transformatie pleitte De Waal voor het vervangen van de *adat*, het oude instituut, door het westerse instituut van de rechtsstaat, waarbij bezit werd beschermd door wetgeving. Opvallend is dat wettelijk gezien het grondbezit van de Javaan

¹²⁹ Kabinet-Van Bosse/Fock (1868-1871), http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsb/kabinet_van_bosse_fock_1868_1871 (versie 5-03-2014).

¹³⁰ Van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 88.

¹³¹ *Kamerstukken II*, 1869/1870, 6, nr. 3, 4.

¹³² *Kamerstukken II*, 1869/1870, 6, nr. 3, 4.

¹³³ *Kamerstukken II*, 1869/1870, 6, nr. 3, 5.

¹³⁴ *Kamerstukken II*, 1869/1870, 6, nr. 3, 5.

onvervreemdbaar was en dus tot een soort grondwet werd verheven, uit angst voor de macht van het kapitaal werd er een soort vangnet ingevoerd. Hieruit kan je opmaken dat men dit nodig achtte omdat de Javaan blijkbaar nog steeds niet in staat werd geacht om zijn bezit uit te baten zonder het te verkwanselen.

1.6 Conclusie

In de eerste jaren na de grondwet van 1848 was er een roep om liberale hervormingen bij monde van Van Hoëvell. Deze hervormingen deden niets af aan de noodzaak, en wens, tot exploitatie van de koloniën door Nederland wat door Van Hoëvell werd gerechtvaardigd door een beroep op verovering. Het instituut cultuurstelsel was volgens Van Hoëvell nuttig geweest vanwege het andere 'karakter' van de Javaan wat betreft 'arbeidzaamheid', een christelijke deugd. Hij propageerde voor liberale arbeidshervormingen *in de koloniën* door een ander stelsel in te voeren, waarbij hij zich liet leiden door een hiërarchisch beeld van samenlevingen in de wereld waarin alle volkeren op een verschillende positie stonden. Uit de pleidooien van Van Hoëvell aangaande scholing bleek een onderscheid gebaseerd op *ius sanguinis*, het recht van het bloed, aangezien Nederlanders toegang moesten krijgen tot de enige opleiding die toegang gaf tot de bestuurslaag in de koloniën. Javanen echter, moesten ook opgeleid worden, maar vooral tot 'christelijke zedelijkheid', wat hij koppelde aan arbeidzaamheid. Ook wat betreft de koloniale financiën werd het Nederlands recht op het batig slot door Van Hoëvell niet in twijfel getrokken. Hij pleitte in de debatten omtrent de comptabiliteitswet voor liberale hervormingen *in Nederland*, gezien het recht van burgers op inspraak in hun financiën. Hierbij moet in aanmerking worden genomen dat de groep burgers met stemrecht slechts erg klein was, in 1850 waren het er 80.000 op een bevolking van drie miljoen.¹³⁵

Als we het aan de hand van de *tools* van Andrew Heywood bekijken kunnen we vaststellen dat het mensbeeld waar Van Hoëvell zijn kritiek op baseerde dat van een universele mens was, die beter fungeerde in een vrije omgeving. Zijn doel of visie wat betreft de Javanen was een kolonie met arbeidzame christenen die in een stelsel van vrije arbeid de vruchten van hun arbeid zouden plukken en daar gelukkig van zouden worden zonder dat zij daarbij vertegenwoordigd hoefden te worden in het parlement of door konden dringen tot de bestuurslaag. Dit doel moest bereikt worden door het invoeren van vrije arbeid en gepaard gaan met christelijke scholing. Een belangrijk verschil wat betreft zijn mensbeeld van Nederlandse burgers blijkt uit de debatten aangaande het onderwijs, het batig slot en de comptabiliteitswet. Ook Nederlanders functioneren het best in een vrije markt, zoals blijkt uit zijn wens tot het openstellen van de koloniën voor ondernemers. Wat dat betreft is er

¹³⁵ Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 103.

sprake van een universele mens. Zijn kritiek richt zich hier op de macht van de koning en het Indisch gouvernement, die in zijn visie het best kan worden overgedragen aan de Nederlandse burgers (via het parlement). Bij hen is representatie dus wel een essentieel onderdeel van vrijheid.

Het discours van Fransen van de Putte kwam grotendeels overeen met dat van Van Hoëvell, met dien verstande, dat hij meer nadruk legde op 'de natie' in plaats van de staat terwijl zijn vriend in het parlement Van Bosse duidelijk maakte dat God een hand had in dat recht van de sterkste. De nadruk op de natie valt te verklaren door de langzaam groter wordende wens voor uitbreiding van het kiesrecht van de opkomende jonge garde der liberalen. Een duidelijk verschil met de periode-Van Hoëvell zit in de dichotomie in de hiërarchie der samenlevingen, waarbij God het onderscheid maakte tussen Europeanen en niet-Europeanen waar Van Hoëvell, hoewel ook hij christelijke zedelijkheid als maatstaf nam, de verschillende volkeren een verschillend stadium van vooruitgang toedichtte.

Afgezet tegen het Britse liberalisme in dezelfde tijd is er in debatten over Javanen een duidelijke overeenkomst met het gedachtegoed van James Mill. Hij propageerde wetgeving gericht op bezit, waarbij vertegenwoordiging in het bestuur geen voorwaarde voor geluk was. Dit gold ook voor de Nederlandse parlementsleden die we hebben geanalyseerd. Waar John Stuart Mill instituten als de rechtsstaat en stemrecht – weliswaar op termijn – wilde veranderen was hier in de Nederlandse situatie niet of nauwelijks sprake van. Sterker nog, het batig slot dat werd 'verdiend' door de Javanen kwam de Nederlandse burgers toe.

Je zou kunnen spreken van een Nederlands Rijk met Nederlandse *burgers* en Indische *onderdanen*, waar dit onderscheid bestond vanwege het door God gegeven recht van de sterkste en waarbij de burgers de onderdanen 'christelijke zedelijkheid' bij wilde brengen, naar het beeld van deugdzame calvinistische arbeidzaamheid. Het liberalisme gold voor de burgers zowel staatkundig als economisch, waar het voor de onderdanen slechts op economische wijze werd toegepast.

2. Afschaffing van de slavernij 1842-1863

2.1 Achtergrond

Waar de Britten al tijdens de Napoleontische oorlogen in 1807 de slavenhandel verboden en in 1833 uiteindelijk slavernij verboden, duurde het voor Nederland tot 1863 om tot hetzelfde besluit te komen.

In het Britse rijk ontstond de eerste roep om afschaffing van slavernij reeds in de laatste fase van de Amerikaanse Revolutie vanuit Amerika. Slavernij werd negatief beoordeeld vanwege een combinatie van economische belangen en religieuze overwegingen.¹³⁶ In dezelfde periode was er ook kritiek vanuit het Rijk zelf, met name door een liberale denker als Edmund Burke en William Wilberforce, de leider van de Britse abolitionisten in het Parlement. Zij uitten in de jaren 1780 gelijksoortige kritiek op misstanden in Brits-Indië en slavernij op humanitaire gronden.¹³⁷ Nadat in de jaren 1790 de aandacht hiervoor verslaptte, versterkte deze weer na 1800. Waar het debat voorheen vooral voor en door intellectuelen werd gevoerd, werd de afschaffing van de slavenhandel in 1807 gedreven door een relatief brede publieke mobilisatie.¹³⁸ Een functionalistische uitleg kan wijzen op de noodzaak voor het smeden van een nieuw verbond tussen de aristocratie en de burgerlijke middenklasse die samen, in het roerige tijdperk van de Industriële Revolutie, over de massa wilde regeren en dit moreel wilden legitimeren door het onderscheid tussen betaalde arbeid en gedwongen arbeid te benadrukken.¹³⁹ In recentere studies ligt de nadruk meer op krachten vanuit de publieke sfeer. Uit deze studies blijkt dat de publieke sfeer en haar abolitionistische bewegingen in de Anglo-Amerikaanse wereld aan het einde van de 19^e eeuw het sterkst ontwikkeld en autonoom was, waardoor het Britse Rijk uiteindelijk het initiatief zou nemen in de afschaffing van de slavernij.¹⁴⁰ Er was overigens geen consensus over de superioriteit van vrije arbeid ten opzichte van slavernij. Abolitionisten, verwijzend naar grote liberale denkers, stonden tegenover sceptische bestuurders.¹⁴¹

Ook Maartje Janse legt de nadruk op de krachten vanuit de samenleving en wijst op de Britse abolitionisten die na hun succes in 1833 de Noordzee overstaken en vanaf 1840 regelmatig Nederland bezochten.¹⁴² Vanaf dat jaar werd de druk vanuit de bevolking opgevoerd, mede mogelijk

¹³⁶ P. Stamatov, 'Activist Religion, Empire, and the Emergence of Modern Long-Distance Advocacy Networks', *American Sociological Review*, 75 (2010), 607-628, 612.

¹³⁷ Pitts, *A Turn to Empire*, 15.

¹³⁸ Stamatov, 'Activist Religion', 612.

¹³⁹ M. Kuitenbrouwer, 'De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend perspectief' *BMGN* 93 (1978) 69-100, 73.

¹⁴⁰ S. Drescher, 'Antislavery Debates: Tides of Historiography in Slavery and Antislavery', *European Review* 19 (2011) 131-148, 140.

¹⁴¹ Drescher, 'Antislavery Debates', 137.

¹⁴² Janse, *De afschaffers*, 54.

gemaakt door een grondwetsherziening van 1840, de troonsbestijging van koning Willem II en de daaropvolgende experimenten om de grenzen van de politieke ruimte voor burgers af te tasten. In de periode voor 1840 was er twijfel over slavernij aangezien de Bijbel het volgens de meeste interpretaties niet direct verbod. Deze houding zou na 1840 omslaan in morele verontwaardiging, versterkt door de pragmatische notie dat evangelisatie bij vrijen beter aansloeg dan bij slaven.¹⁴³ De groeiende druk resulteerde in 1842 in het aanbieden van een petitie tegen slavernij aan de toenmalige minister van Koloniën: J.C. Baud, die hier *an sich* niet ongewillig tegenover stond. Hij gaf aan dat de regering het voornemen had om slavernij af te schaffen maar dat de invoering nog niet direct plaats kon vinden om pragmatische redenen en dat tegelijkertijd enige terughoudendheid in het parlement en pers gewenst was omdat dit tot opstand onder de slaven zou leiden.¹⁴⁴ Ook in de periode voor de liberale grondwetswijziging van 1848 was er dus sprake van een antislavernijbeweging, beïnvloed door Britse abolitionisten, die zich uitspraken over koloniale zaken waar dat in die periode een koninklijke aangelegenheid was. Hun argumenten waren gebaseerd op religie en verlichtingsdenken wat ze daarnaast bekrachtigden door 'staathuishoudkundige argumenten'. Kortom: vrijheid was een onvervreemdbaar recht en zou leiden tot hogere productiviteit terwijl het ontnemen van vrijheid niet overeen kwam met het Evangelie.¹⁴⁵

In 1848 werd een slavenreglement ingevoerd, waarin de slaven een rechtspositie kregen en hun leefomstandigheden enigszins werden verbeterd maar waarin slavenhouders tegelijkertijd een sterkere positie krijgen en zonder tussenkomst van derden lijfstraffen konden opleggen aan hun slaven.¹⁴⁶ Door de machtsverschuiving welke voortkwam uit de grondwetswijziging van 1848 raakte Baud, die principieel gezien voor afschaffing was, zijn ministerspost kwijt en lag, zoals we eerder hebben gezien, de nadruk in de politiek de eerste jaren op interne aangelegenheden. De liberalen hadden niet alleen de macht maar ook de staatsschuld overgenomen. De afschaffers verloren hun momentum.¹⁴⁷

2.2 Jaren 1850

In het begin van de jaren vijftig, ten tijde van het liberale Kabinet-Thorbecke I (1849-1853) groeide de aandacht voor de slavernij-kwestie vanwege het uitkomen van *De negerhut van oom Tom* van H.B. Stowe en *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* van Van Hoëvell. Al in december 1850 probeerde Van Hoëvell de afschaffing aan de kaak te stellen. Hij riep op om de afschaffing in

¹⁴³ Janse, *De afschaffers*, 52.

¹⁴⁴ Van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 81.

¹⁴⁵ Janse, *De afschaffers*, 51.

¹⁴⁶ *Ibidem*, 119.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 125.

Nederlands-Indië direct door te voeren en in de West direct te starten met de facilitering van de afschaffing omdat hij weinig tot geen overeenkomsten zag tussen beide:

*'De slaven in de West behooren tot het Ethiopische ras, en die in de Oost tot het Maleische. De slaven in de West zijn grootendeels heidenen; die in de Oost Mohammedanen. De slaven in de West zijn in betrekkelijk groot aantal; de slaven in de Oost zeer gering in getal. De slaven in de West zijn, [...] de vehikels van landbouw en industrie; de slaven in de Oost zijn huisbedienden.'*¹⁴⁸

Van Hoëvell zag dus eigenlijk geen overeenkomsten tussen beide gevallen, behalve dat ze beiden slaven waren, in Nederlands-Indië 'dikwijls van een wellustigen Chinees of hardvochtigen Arabier' en dus onvrij. De emancipatie in Oost-Indië zou relatief weinig invloed hebben op de gang van zaken in de kolonie en daarnaast 'de eer van Nederland' bevorderen.¹⁴⁹ Van Hoëvell maakt, naast een pragmatisch onderscheid wat betreft het soort en het belang van de arbeid, een duidelijke hiërarchie op basis van ras en religie. Een Maleise moslim kon direct in vrijheid gesteld worden terwijl de invrijheidstelling van een zwarte heidense slaaf eerst gefaciliteerd diende te worden.

In het parlement zou hij pas in 1853 weer terugkomen op het onderwerp slavernij. Hij sprak zich uit tegen de financiële beloning van tien gulden voor soldaten die gevluchte slaven dood of levend terug haalden uit de wildernis. Hij gaf aan dat dit 'onmenselijk' was en dat het een bewijs was dat slavernij *an sich* 'eene onnatuurlijke en God tergende instelling is'.¹⁵⁰ Van Hoëvell baseerde zich hierbij op een dagboek dat hij had verkregen van 'een vriend' die de West bereisd had. Daarnaast probeerde hij met zijn literair boek waarin hij misstanden van de slavernij aan het licht bracht om een brede nationale verontwaardiging uit te lokken, wat hij als een politieke strategie zag. Emoties werden door Van Hoëvell, en anderen, gebruikt om zich te presenteren als een moreel en beschaafd mens naar de buitenwereld. In het parlement speelden emoties een mindere rol en moest het probleem pragmatisch worden aangepakt.¹⁵¹

In 1853 werd, door de minister van Koloniën Pahud een staatscommissie ingesteld onder leiding van Baud, met als doel om te komen tot een wetsontwerp tot afschaffing van slavernij.¹⁵² In de eerste drie jaren van het decennium zou het eerste Kabinet-Thorbecke de scepter zwaaien, maar na de Aprilbeweging van 1853 zouden er tot 1860 overwegend conservatieve kabinetten gevormd worden. Onder groeiende druk vonden Van Hoëvell en antirevolutionair Groen van Prinsterer elkaar

¹⁴⁸ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen I*, 125.

¹⁴⁹ Ibidem, 127.

¹⁵⁰ Ibidem, 281.

¹⁵¹ Janse, *De afschaffers*, 119.

¹⁵² Kuitenbrouwer, 'De Nederlandse afschaffing van de slavernij', 79.

in de Kamer. Zij dienden eind 1855 samen een motie in aangaande het slavenreglement waarvan de handhaving volgens hen te wensen overliet. Hoewel het nog een voorzichtige eerste stap samen was, aangezien Van Hoëvell ontkende dat het bij deze motie ging om het bespoedigen van afschaffing maar slechts om handhaving van het reglement, betekende het toch een verbond van liberalen en antirevolutionairen tegen de 'oude koloniale staatkunde' die werd vertegenwoordigd door conservatieven als Pahud en Baud.¹⁵³ In datzelfde jaar verscheen het rapport van de eerdergenoemde staatscommissie waarin werd voorgesteld om de slaven, door ze te laten werken in communes onder staatstoezicht, zelf de kosten van de afschaffing van slavernij te laten betalen. Ook dit rapport stuitte op veel weerstand en had een mobiliserend effect op abolitionisten zowel binnen als buiten het parlement en versterkte de samenwerking tussen liberalen en antirevolutionairen op dit gebied.¹⁵⁴

In april 1856 trokken Van Hoëvell en Groen van Prinsterer weer samen op in het parlement. Ditmaal ageerde Van Hoëvell tegen het uitblijven van herzieningen van de slavernijreglementen, wat de wens bleek van de Kamer in de bespreking van het rapport van de staatscommissie. Van Hoëvell eiste een 'onverwijld verbetering der reglementen' omdat slavenhouders alleen maar strenger optraden tegen hun slaven aangezien zij dachten 'reeds vrij te zijn of spoedig vrij [te] zullen worden'.¹⁵⁵ Net als in 1853 baseerde hij zich op informatie die hij had verkregen van iemand uit de koloniën. Hij sprak van 'de toestand van die 40,000 onzer natuurgenoten in Suriname' die te lang geduurd had en die een 'monument der schande voor Nederland' was.¹⁵⁶ Het Kabinet-Van Hall/Donker Curtius (1853-1856) had de slavernijkwestie niet aan weten te pakken met zijn door Baud gedomineerde aanpak.

In 1858 diende J.J. Rochussen, conservatief minister van Koloniën in een kabinet samen met liberalen, eindelijk het eerste wetsvoorstel ter afschaffing van de slavernij in waarop overwegend positief werd gereageerd door de Tweede Kamer. Vooral het schrappen van de door de staatscommissie voorgestelde communes en het terugbetalen van de 'emancipatiekosten' van slaven door slaven werd positief ontvangen. Van Hoëvell zei hierover dat de hoofdbeginselen van het wetsvoorstel 'de groote meerderheid der Kamer vereenigde'.¹⁵⁷ Nadat een proef met Chinese contractarbeiders mislukte veranderde Rochussen het wetsvoorstel echter dusdanig dat er een impasse ontstond die pas in 1861 zou worden doorbroken.¹⁵⁸ Rochussen gaf aan dat het intrekken van zijn wetsvoorstel werd ondersteund in de koloniën, waarop Van Hoëvell haast cynisch

¹⁵³ Handelingen II, 29 november 1855, 233.

¹⁵⁴ Janse, *De afschaffers*, 120.

¹⁵⁵ Handelingen II, 29 april 1856, 864.

¹⁵⁶ Handelingen II, 29 april 1856, 865.

¹⁵⁷ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen IV*, 65.

¹⁵⁸ Kuitenbrouwer, 'De Nederlandse afschaffing', 85

antwoorde dat Rochussen hiermee bedoelde ‘*bij de slaven-eigenaars, niet bij de slaven*’ en dat wanneer het de emancipatie van de slaven aanging de slavenhouders ‘niet gehoord moeten worden’ en dat het wetsvoorstel naar zijn idee bij de slaven ‘ongetwijfeld meer bijval’ gevonden zou hebben.¹⁵⁹

Van Hoëvell baseerde zich in elk geval op het recht van elk mens op vrijheid. Zoals we hebben gezien in de inleiding komt dat overeen met een van de aannames van de liberale denkers John Locke en Thomas Jefferson uit respectievelijk de 16^e en 17^e eeuw. Het recht op vrijheid was onvervreemdbaar en werd een natuurlijk of door God gegeven recht genoemd, waarbij je zelf moet invullen of God al dan niet verantwoordelijk is voor de natuur. Vanuit het Britse Rijk was het abolitionisme in Nederland ook aangejaagd, maar tot wetgeving kwam het niet, ondanks een breed gedragen overtuiging in het Parlement. Van Hoëvell had de slavernij in het parlement bevochten en getracht het volk te mobiliseren maar verzuchtte in 1860 dat ‘zij die eene emancipatie van de slaven verlangen, moeten verlangen naar een andere Regering’.¹⁶⁰

2.3 Jaren 1860

Bij het aantreden van het gemengd conservatief-liberaal Kabinet-Van Zuylen van Nijeveld/Van Heemstra (1861-1862) werd J. Loudon, een liberaal, minister van Koloniën.¹⁶¹ Zoals we eerder hebben gezien waren er in de jaren na de Aprilbeweging overwegend conservatieve kabinetten waarvan een conservatief beleid te verwachten viel. Opvallend is echter dat in alle kabinetten na 1848, ook tijdens het eerste Kabinet van Thorbecke, de functie van minister van Koloniën werd uitgevoerd door een conservatief politicus. Deze ‘traditie’ werd dus pas in 1861 doorbroken met de aanstelling van Loudon, die gelijk werk maakte van de slavernijkwestie.

In april 1861 gaf Loudon te kennen op welke vier pijlers zijn op handen zijnde wetsvoorstel zou rusten en noemde hij 1 juli 1863 als streefdatum voor de afschaffing der slavernij.¹⁶² Het wetsontwerp zou zich richten op directe emancipatie van de slaven, de schadevergoeding aan slaveneigenaars, de overgangperiode van staatstoezicht en ten slotte de immigratie van contractarbeiders onder toezicht van het gouvernement.¹⁶³ Het Kabinet-Van Zuylen van Nijeveld/Van Heemstra komt al in januari 1862 ten val en zou worden opgevolgd door het tweede Kabinet-Thorbecke (1862-1866).

¹⁵⁹ Van Hoëvell, *Parlementaire redevoeringen IV*, 105.

¹⁶⁰ Handelingen II, 18 juli 1860, 868.

¹⁶¹ Kabinet-Van Zuylen van Nijeveld/Van Heemstra (1861-1862), http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wss/kabinet_van_zuylen_van_nijeveld_van (16-03-2014).

¹⁶² Kuitenbrouwer, ‘De Nederlandse afschaffing’, 87.

¹⁶³ Handelingen II, 26 april 1861, 586.

In deze regeerperiode, waarin ook de Indische comptabiliteitswet aangenomen zou worden, werd eerst de vrij onbekende liberaal G.H. Uhlenbeck minister van Koloniën om al in februari 1863 te worden vervangen door I.D. Fransen van de Putte. Het enige wapenfeit van Uhlenbeck zou het afschaffen van de slavernij zijn.¹⁶⁴ Uhlenbeck nam het wetsontwerp van Loudon rechtstreeks over en ging, zoals bleek uit het voorlopig verslag, akkoord met het wijzigen van het woord ‘vergoeding’ door ‘tegemoetkoming’ wat door ‘de meeste leden’ van de Kamer was gewenst. Dit omdat bij de plantage-eigenaren toch ook ‘een deel der schuld’ lag dat de emancipatie ‘met zoveel moeilijkheden en bezwaren voor den Staat gepaard’ ging en dat het dus onrechtvaardig zou zijn als de staat al het verlies zou vergoeden waar een tegemoetkoming afdoende zou zijn.¹⁶⁵

Op de dag dat de beraadslagingen over de wet begon deelde van Hoëvell mee dat hij ophield lid van de Tweede Kamer te zijn aangezien hij was benoemd tot lid van de Raad van State.¹⁶⁶ Tijdens de beraadslagingen zou Van Bosse, bekend uit hoofdstuk 1, de rol op zich nemen van leider der liberalen en - in samenwerking met de antirevolutionairen – Minister Uhlenbeck onder druk zetten.¹⁶⁷ Over de afschaffing van slavernij was iedereen duidelijk, Van Bosse achtte het ‘overtollig in deze Vergadering breedvoerig aan te toonen’ dat ‘de smet op het Nederlands wapenschild’ slavernij moest worden afgeschaft.¹⁶⁸ Uhlenbeck zei hierover dat op Nederland de ‘dure verplichting rust’ om een ‘groot aantal natuurgenoeten’ te vrijwaren van slavernij omdat dat was ‘in strijd met zuivere, Christelijke begrippen’ en dat het hen deed ‘aanmerken als eene verhandelbare waar, op eene wijze, die veroordeeld is niet alleen door den philanthroop, maar ook door den oeconoom’.¹⁶⁹ Dat slavernij direct moest worden afgeschaft werd breed gedragen in de kamer, over de eerste ‘pijler’ van Loudon, de directe emancipatie van slaven was geen twijfel mogelijk.

Over de tweede pijler, de schadevergoeding, of tegemoetkoming van slaveneigenaars was meer discussie. Van Bosse vond dat de slaveneigenaars al 30 jaar, sinds de emancipatie van Britse slaven, hadden de emancipatie kunnen zien aankomen en hebben niet voldoende gedaan om een schadevergoeding, waar hij *an sich* niets tegen inbracht, zo laag mogelijk te laten uitvallen. Aangezien de vergoeding zou worden betaald ‘uit den zak der belastingschuldigen’ wilde Van Bosse ‘zeer scherp rekenen’.¹⁷⁰ Van Bosse ageerde dus niet tegen het principe van een schadevergoeding voor slaafeigenaren en ging zelfs over tot het vergelijken van de waarde van slaven op verschillende delen van de West-Indische koloniën. Hij ging akkoord met een vergoeding van driehonderd gulden per Surinaamse slaaf, maar vond dat de vergoeding op de West-Indische eilanden lager moest zijn omdat

¹⁶⁴ G.H. Uhlenbeck, http://www.parlement.com/id/vg09llijk47yc/g_h_uhlenbeck (16-03-2014).

¹⁶⁵ Bijlagen Handelingen II, 1861-1862, p902.

¹⁶⁶ Handelingen II, 2 juli 1862, 918.

¹⁶⁷ Kuitenbrouwer, ‘De Nederlandse afschaffing’, 87.

¹⁶⁸ Handelingen II, 2 juli 1862, 927.

¹⁶⁹ Handelingen II, 3 juli 1862, 932.

¹⁷⁰ Handelingen II, 2 juli 1862, 929.

dat geen 'landbouwende koloniën' waren.¹⁷¹ Toen er voorgesteld werd om de 'tegemoetkoming' een 'schadeloosstelling' te noemen zei van Bosse dat het voorgestelde bedrag een 'billijke tegemoetkoming' was omdat de slaaf een eigendom was 'die uit zijn aard precair' was, en dat een schadeloosstelling niet aan de orde was omdat de wetgever het recht had om aan 'onze natuurgenoeten' de vrijheid te geven en zij niet langer een eigendom konden zijn.¹⁷²

Het staatstoezicht, de derde pijler van Loudon, was in het wetsvoorstel opgenomen voor een duur van tien jaar voor Suriname en vijf jaar voor de West-Indische eilanden. In deze jaren zouden slaven op papier vrij zijn maar moeten werken voor door het gouvernement gestelde tarieven bij plantages naar eigen keuze, mits de plantage in hetzelfde district bevond als waar ze werkzaam waren voor de emancipatie.¹⁷³ Uhlenbeck verdedigde het doel van het staatstoezicht dat de strekking had 'om de negerbevolking te beschermen, op te leiden en te brengen tot een beteren toestand, dan waarin zij tot dusver verkeert'.¹⁷⁴ Van Bosse was tegen het staatstoezicht en voor directe en volledige vrijlating van slaven want hij vroeg zich af of 'een gewoon slavenverstand' wel begreep dat 'dit onder vrijheid moest worden gerangschikt' en verwachtte hier problemen mee.¹⁷⁵ Hij stelde zich de Surinaamse slaven niet voor als 'een soort van Uncles Toms' maar als een 'tamelijk onbeschaafd en ruw volkje' dat in een situatie van staatstoezicht zoals in het wetsvoorstel, zijns inziens begrijpelijk, direct zou vluchten naar Brits-Guyana aangezien daar wel directe vrijheid mogelijk was.¹⁷⁶ Het staatstoezicht noemde hij 'eene zaak van socialistische strekking' die hij in de eerste paar maanden na de emancipatie nog wel te rechtvaardigen vond maar niet voor een periode van tien jaar.¹⁷⁷ Van Bosse geloofde niet in dwang via staatstoezicht, het zou hem verrast hebben als het staatstoezicht na vijf of tien jaar 'de slaven liefhebberij heeft doen krijgen in een arbeid, dien zij nu ongaarne verrigten'.¹⁷⁸ Het amendement om deze periode te verkorten werd echter door een ruime meerderheid verworpen.¹⁷⁹ Zich hierbij neerleggende kwam hij met het amendement om de slaven 'ten hoogstens' voor de tien jaar staatstoezicht te plaatsen omdat niet alle geëmancipeerde slaven op 'denzelfden trap van beschaving en ontwikkeling, vlijt en arbeidzaamheid, zouden staan en dat door de optie van vervroegde vrijlating open te houden goed zedelijk gedrag' kon worden beloond.¹⁸⁰ Met een dergelijke beloning in het verschiep zouden de pogingen tot kerstening veel effectiever

¹⁷¹ Handelingen II, 2 juli 1862, 928.

¹⁷² Handelingen II, 3 juli 1862, 939.

¹⁷³ Bijlagen Handelingen II, 1861-1862, 437-464.

¹⁷⁴ Handelingen II, 10 juli 1862, 1028.

¹⁷⁵ Handelingen II, 4 juli 1862, 949.

¹⁷⁶ Handelingen II, 4 juli 1862, 952-953.

¹⁷⁷ Handelingen II, 3 juli 1862, 944.

¹⁷⁸ Handelingen II, 10 juli 1862, 1027.

¹⁷⁹ Kuitenbrouwer, 'De Nederlandse afschaffing', 88.

¹⁸⁰ Handelingen II, 8 juli 1862, 994.

zijn.¹⁸¹ Voor de West-Indische eilanden werd een periode van vijf jaar staatstoezicht voorgesteld, vanwege de aanname van een verdere ontwikkeling van die slaven en christelijk geloof.¹⁸² Van Bosse maakte dit onderscheid ook, de slaven op de West-Indische eilanden waren immers geen arbeiders op plantages, vaker ambtslieden en huisslaven, en 'zouden vatbaar zijn om onmiddellijk in het volle genot van 's menschen onschatbaarste goed gesteld' kunnen worden, waarmee hij natuurlijk vrijheid bedoelde.¹⁸³ Het voorstel van een vijfjarig staatstoezicht voor de eilanden werd met een nipte Kamermeerderheid weggestemd.¹⁸⁴

Van Bosse was ook tegen de laatste pijler van Loudon die werd overgenomen in het wetsvoorstel van Uhlenbeck; de plicht van het aanleveren van contractarbeiders aan de plantage-eigenaars in Suriname door de staat, waar bij de staat als monopolist op zou treden. Hij noemde dit 'een stelsel van protectionisme' wat daarnaast ook een 'onregtvaardige gunst' aan de slavenhouders was, omdat het elders in het rijk nooit zou gebeuren.¹⁸⁵ Hij vroeg zich af of het met 'gezonde oeconomische begrippen overeen te brengen' was dat de staat optrad 'als leverancier van arbeiders en het geld der belastingschuldigen' besteedde 'om de kolonisatie in West-Indië te bevorderen en het bedrijf der planters aldaar op 's lands kosten gemakkelijk' maakte.¹⁸⁶ Van Bosse steunde het amendement van de antirevolutionairen om 'vrije kolonisatie' (van blanken) in Suriname financieel aan te moedigen en amendeerde zelf succesvol het idee om (beperkt) premies uit te geven aan particulieren die 'vrije arbeiders' zouden aanleveren.¹⁸⁷

¹⁸¹ Handelingen II, 8 juli 1862, 997.

¹⁸² Van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 86.

¹⁸³ Handelingen II, 10 juli 1862, 1026.

¹⁸⁴ Handelingen II, 10 juli 1862, 1028.

¹⁸⁵ Handelingen II, 4 juli 1862, 959.

¹⁸⁶ Handelingen II, 5 juli 1862, 963.

¹⁸⁷ Handelingen II, 4 juli 1862, 959.

2.4 Conclusie

Hoewel Uhlenbeck het vuur aan de schenen werd gelegd, waarbij hij concessies deed omdat hij verwachtte dat er bij uitstel ongeregeldheden zouden ontstaan in de slavenhoudende koloniën, slaagde hij erin om het wetsvoorstel door de Eerste en Tweede Kamer te leiden. Op 1 juli 1863 zou Nederland, in verhouding tot de meeste andere koloniale rijken rijkelijk laat, slavernij afschaffen.¹⁸⁸

In de jaren 1850 spreekt Van Hoëvell zich, net als in de jaren ervoor al was gebeurd, duidelijk uit tegen slavernij. Hij beroept zich hierbij vooral op de aanname van de universele mens; hij noemt ze immers 'natuurgenooten' en noemt de staat van slavernij onnatuurlijk en onchristelijk. Hiermee sloot hij aan bij het gedachtengoed van Locke en Jefferson wat betreft de natuurlijke of door god gegeven grondrechten van een mens (leven, vrijheid). Met het onderscheid tussen de 'Maleische' moslim en de zwarte heiden sloot hij aan bij het trapsgewijs inschalen van de voortgang van volken of beschavingen op basis van ras en religie. Over zijn uiteindelijke doel of visie of hoe die te bereiken liet hij zich niet of nauwelijks uit, het leek erop dat hij in de conservatieve periode al tevreden was met de eerste stap: afschaffing van slavernij.

Van Bosse, in de jaren 1860 op dit gebied de opvolger als leider der liberalen, baseerde zich ook op het universele mensbeeld. Hij sprak ook van natuurgenoten en vond het ook onchristelijk. Zijn doel of visie werd duidelijk doordat hij ook economische voordelen zag in een stelsel van vrije arbeid. Hij sprak letterlijk over de 'trap van beschaving', waarbij het doel moest zijn om christelijk en arbeidzaam te worden. De manier om dit doel te bereiken was wat hem betreft niet via een vast aantal jaren staatstoezicht, wat volgens Uhlenbeck nodig was om de slaven klaar te maken voor vrije arbeid. Van Bosse wilde liever een systeem van beloning, waarbij kerstening en goed gedrag het aantal jaren werken onder staatstoezicht zou verminderen. Het is opvallend dat het bezit van de slaveneigenaars beschermd werd, zij kregen immers een tegemoetkoming, terwijl er geen woord werd gesproken over een eventuele vergoeding of tegemoetkoming voor de slaven zelf.

Beide heren kwamen overeen dat slavernij op christelijke en zedelijke gronden afgekeurd moest worden, waarbij aangetekend moet worden dat deze woorden haast inwisselbaar gebruikt werden. Waar Van Bosse in het debat de economische voordelen van een vrij stelsel aanvoerde hebben we Van Hoëvell dit argument in hoofdstuk 1 ook al zien gebruiken. De nadruk in alle debatten aangaande de slaven lag op de voordelen van (zedelijke) arbeidzaamheid wat zou leiden tot geluk, waarbij geen woord werd gesproken over de noodzaak tot representatie. Hiermee sloten zowel Van Hoëvell als Van Bosse zich aan bij het gedachtengoed van James Mill.

Dat de slaveneigenaars wel werden vertegenwoordigd in de Nederlandse rechtsstaat blijkt onomstotelijk uit het feit dat drie van de vier 'pijlers' van de wetgeving van Loudon, en later

¹⁸⁸ Kuitenbrouwer, 'De Nederlandse afschaffing', 89.

Uhlenbeck, zich richtten op de slaveneigenaars. De belangrijkste hiervan was dat zij een vergoeding kregen voor het verlies van hun bezit. Dat de koloniën nog steeds de kurk waren waar Nederland op dreef lijkt ook een pragmatische reden om de plantage-eigenaren zoveel mogelijk te steunen in deze overgangsfase.

Er is in de jaren vanaf de grondwetswijziging van 1848 tot aan het afschaffen van de slavernij vanuit de liberale politici nauwelijks verandering wat betreft het discours. Het is wel opvallend dat in de jaren 1850, tijdens de meer conservatieve kabinetten de slavernij niet werd afgeschaft en dat het tijdens een liberaal kabinet onder leiding van de eerste liberale Minister van Koloniën wel direct gebeurde.

3. Expansie in de archipel

3.1 Achtergrond

Na de grondwetswijziging van 1848 was de verdeling van politieke macht aangaande koloniale zaken nog niet direct beslist. Pas in 1854 werd het regeringsreglement ingesteld waarin verantwoordelijkheden werden verdeeld en vastgelegd en in 1864 werd aan de hand van de comptabiliteitswet ook de financiële verantwoordelijkheid over het batig slot aan het parlement overgedragen. In 1870 zou uiteindelijk de eerste aanzet tot het afschaffen van het cultuurstelsel in Nederlands-Indië worden gedaan aan de hand van de Agrarische Wet en de Suikerwet en in 1863 was de slavernij al afgeschaft. Hoewel met enige moeite en pas na de nodige jaren, mede dankzij een focus op interne aangelegenheden en de vaak liberale minderheid in het parlement, werden twee koloniale kwesties pas in 1870 opgelost. Vanaf de jaren 1870 zou een deel van de liberalen in het parlement zich afscheiden van de overige liberalen als zijnde links-liberalen, met onder andere Fransen van de Putte onder de gelederen, onder leiding van Johannes Kappeyne van de Coppello. Zij zouden in het parlement vooral tegenover de confessionele partijen (katholieken en antirevolutionairen) komen te staan daar de invloed van de conservatieven aanzienlijk was verminderd.¹⁸⁹

Sinds de afscheiding van België in 1830 was Nederland definitief zijn rol als internationale grootmacht kwijt. Zijn internationale politiek was gericht op onthouding en in grote mate afhankelijk van de Britten, met wie in 1824 het Traktaat van Londen werd getekend. Dit traktaat zou de invloedssferen van het Britse en het Nederlandse Rijk regelen rondom de Straat van Malakka waarbij de Britten de soevereiniteit van het sultanaat Atjeh garandeerden en invloed hielden op de Sumatraanse gronden ten noorden van Singapore.¹⁹⁰ Nederland moest wel de handel in de zeestraat beschermen tegen piraterij.¹⁹¹ In de jaren 1850 en 1860 was de Nederlandse houding aangaande betrekkingen met overzeese relaties, zowel binnen als buiten de archipel, er formeel gezien een van onthouding en afzijdigheid hoewel bloedige oorlogen in de jaren 1850 op Borneo en Celebes dit niet lijken te onderschrijven.¹⁹² Het jaar 1870 was een jaar waarin internationale gebeurtenissen zowel op het Europese continent als daarbuiten van invloed waren op het Nederlandse Rijk. De Duitse eenwording werd onder Bismarck tijdens de Frans-Duitse oorlog een feit, en daarnaast werd het Suezkanaal geopend, waardoor de straat van Malakka een belangrijke vaarroute werd in de handel

¹⁸⁹ Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 119-120.

¹⁹⁰ Kuitenbrouwer, *Nederland*, 26.

¹⁹¹ M. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst: Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996) 169.

¹⁹² Kuitenbrouwer, *Nederland*, 28.

met Zuidoost Azië.¹⁹³ Een jaar later zouden ook de communicatiemogelijkheden met Nederlands-Indië verbeteren door de aanleg van de telegraafverbinding (via Brits-Indië).¹⁹⁴ In november 1871 werd het Sumatratraktaat getekend waarbij Nederland zijn Afrikaanse handelskolonie Goudkust overdroeg aan de Britten in ruil voor Nederlandse soevereiniteit over heel Sumatra, waarbij de Britten handelstoegang behielden.¹⁹⁵

Na de opstanden in India in 1857 en later in Jamaica in 1865 veranderde de liberale koloniale houding van de Britten. Na de afschaffing van slavernij in het Britse rijk waren immers de laatste bezwaren voor de koloniale situatie uit de weg genomen, wat zelfs leidde tot een oproep om de bezittingen in West-Afrika uit te breiden om zodoende ook daar de nog immer bestaande slavernij af te schaffen.¹⁹⁶ De opstand in Jamaica werd met geweld neergeslagen door gouverneur Edward John Eyre wat hem op kritiek van J.S. Mill kwam te staan, die meende dat hij de rechtsstaat had ingeruild voor machtswillekeur. Mill probeerde Eyre te laten veroordelen voor moord, waarop Eyre zich verantwoordde door te stellen dat hij gedwongen was in te grijpen om de orde te herstellen. Eyre kreeg meer en meer de steun van de Britse opiniemakers, die zich na twee opstanden verraden voelden en teleurgesteld waren in het liberale politieke bestuur van de koloniën. Een meer racistisch discours, waarbij een dichotomie werd gecreëerd tussen blanken en niet-blanken, schoot langzaam wortel. Dit discours was gebaseerd op de ondervindingen dat ondanks de ‘goede liberale bedoelingen’ van de Europeanen zowel de Indiërs als de Afrikanen zonder blanke supervisie zouden terugvallen naar een staat van barbaarsheid.¹⁹⁷ De invloedrijke jurist en schrijver James Fitzjames Stephen vond dat de liberale legitimatie van het koloniale rijk door Mill spot dreef met het liberalisme omdat het ontkende dat het simpelweg een op overheersing van een superieure macht gebaseerd stelsel was.¹⁹⁸ Daarnaast was in 1866 het stemrecht uitgebreid met de Britse arbeidersklasse en kregen ‘blanke’ *settler colonies* als Australië en Canada meer en meer zelfbestuur, wat de racistische tendensen in het laat-victoriaanse tijdperk versterkte.¹⁹⁹ Zoals we in hoofdstuk 1 hebben gezien was het liberalisme van ‘zoon’ John Stuart Mill gebaseerd op vrijheid gewaarborgd door instituties, maar lag de nadruk in de Britse politiek naar mate de negentiende eeuw vorderde meer op een autoritair liberalisme, zoals dat van Fitzjames Stephen. Ook Robert Lowe, een invloedrijk politicus had kritiek op de heerschappij van een onopgeleide menigte en steunde het autoritaire liberalisme dat zich niet baseerde op vrijheid, maar op het meeste geluk voor het grootste

¹⁹³ Kuitenbrouwer, *Nederland*, 38.

¹⁹⁴ *Ibidem*, 40.

¹⁹⁵ Van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 108.

¹⁹⁶ Pitts, *A Turn to Empire*, 17.

¹⁹⁷ Metcalf, *Ideologies*, 52-53.

¹⁹⁸ Mehta, *Liberalism and Empire*, 197.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 55.

aantal mensen.²⁰⁰ Dit autoritaire liberalisme heeft overeenkomsten met ‘vader’ James Mill aangezien hij representatief bestuur minder belangrijk vond dan het utilitaristische gedachtengoed van maximalisatie van geluk, waarmee hij zich in de traditie van Thomas Jefferson begaf, die vrijheid, leven en geluk als de drie belangrijkste *natural or godgiven rights* zag.

De eerdere koloniale kwesties die tot nu toe zijn besproken, het cultuurstelsel, batig slot en de slavernij waren overblijfselen uit de tijd voor 1848, maar dat gold natuurlijk ook voor de Nederlandse invloed in de Indonesische archipel. Echter, de wijze waarop die invloed werd uitgeoefend veranderde naarmate de tweede helft van de negentiende eeuw vorderde aanzienlijk. Ondanks de formele terughoudendheid van de jaren 1850 en 1860 leidde het overheidsbeleid toch tot conflicten en was er na 1873 sprake van een expansie van het Nederlands gezag binnen de archipel. Na 1890 breidde zich dit nog verder uit. Waar de kwesties uit hoofdstuk 1 en 2 vooral gaan over de wijze waarop de koloniën moesten worden bestuurd, gaat dit hoofdstuk vooral over het uitbreiden van gebieden die moesten worden bestuurd. Om een inzicht te krijgen van een mogelijke veranderde houding van liberalen ten opzichte van koloniale expansie zal ik de debatten in het parlement omtrent de expedities dan wel oorlogen in de jaren 1850 vergelijken met de (aanloop naar de) Atjeh-oorlog in 1873 en de verdere expansie in de jaren 1890.

3.2 Jaren 1850: handel, Bandjermasin en Boni

De houding van Nederland binnen de Indische archipel was er formeel een van onthouding en afzijdigheid, maar in de jaren tussen 1854 en 1860 groeide het Indische leger met maar liefst 40% in omvang.²⁰¹ Maarten Kuitenbrouwer meent dat er een aantal factoren, zoals de groeiende interesse in private cultivering van Deli en Java, de vrees van buitenlandse inmenging hierin, handhaving van Nederlands prestige en ‘persoonlijke eerezucht’ van bestuursambtenaren, een rol speelden bij de vele interventies in de jaren 1850. Daarnaast verwijst Kuitenbrouwer naar de groeiende invloed van het parlement op koloniale zaken en was er in de publieke opinie veel aandacht voor de oorlogen tegen Bandjermasin op Borneo en Boni op Celebes aan het eind van de jaren 1850.²⁰²

In mei 1857, bij de bespreking van een wetsontwerp over een ordonnantie van de gouverneur van Nederlands-Indië geeft de liberaal Van Hoëvell aan dat hij gehoord had dat ‘men van meening’ was dat er een ‘inwendig gevaar’ was dankzij ‘den zwakken toestand onzer verhoudingen tot den inlandsche bevolking’ en dat hij dat gevaar ‘nimmer’ zou erkennen. Hij zag echter wel een

²⁰⁰ Ibid., 57.

²⁰¹ E. Locher Scholten, *Sumatraans sultanaat en koloniale staat: de relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlands imperialisme* (Leiden 1994) 132.

²⁰² Kuitenbrouwer, *Nederland*, 28.

gevaar in de ‘particulieren in de Engelsche koloniën’ (investeerders) die ‘ons grondgebied al meer en meer’ naderden en binnentraden.²⁰³ In dit geval ging het om delen aan de oostkust van Sumatra, waar door middel van traktaten in de jaren 1840 onder druk van de Britten door de Nederlanders vrije handel vanuit Singapore was toegestaan. Hij noemde het optreden hiertegen ‘in het belang van onze magt en van onzen *handel*’ en stelde dat de invloed die de ‘Engelschen van Singapore in onze bezittingen trachten uit te oefenen, eene zeer ernstige zaak’ was.²⁰⁴ Hij was *an sich* niet tegen vrije handel op de oostkust van Sumatra – tot aan Atjeh - maar vond het van wezenlijk belang dat ‘ieder Engelschman of andere vreemdeling’ daar zou leven ‘*onder de Nederlandsche wet*’.²⁰⁵ Het ging hem er ten opzichte van de Britten vooral om de Nederlandse invloedssfeer qua handel, en dus belasting, op heel Sumatra, behalve Atjeh, te waarborgen. De handel wilde hij ook beschermen tegen externe partijen. In 1858 noemde hij dan ook de problemen voortkomende uit de ‘zeeroverij’ door ‘zeeroversstaten’ en ‘de plicht van Nederland, om in den Indischen Archipel tegen rooverijen te waken’.²⁰⁶ Hij stelde ‘in het belang der menschheid, van den handel, van de beschaving, in het belang vooral van onzen Archipel in het algemeen’ een gezamenlijke expeditie met de Spanjaarden en de Britten voor tegen de sultan van Soeloe. Van Hoëvell sprak ook van een ‘*binnenlandsche* koloniale politiek’, waarmee hij doelde op de eilanden rondom Java, waar hij wilde dat Nederland zijn ‘pligten, ten opzichte van den vooruitgang, de verbetering en de ontwikkeling dier landen’ beter zou vervullen.

207

In juli 1859 sprak Van Hoëvell de Minister van Koloniën, de conservatieve J.J. Rochussen, aan via een interpellatie ‘over den toestand van Nederlandsch Indië’ aangezien hij berichten ontvangen had dat het gouvernement in Indië het ‘zedelijk overwigt’ en het ‘ontzag’ aan het verliezen was dat volgens hem bij elke vorm van overheid nodig was, maar ‘bovenal in eene bezitting als die van den Archipel’.²⁰⁸ Dit was volgens hem vooral belangrijk omdat daar particuliere nijverheid werd ontwikkeld en kapitaal werd geïnvesteerd, de oorzaak zag hij in het aanstellen van ongeschikte ambtenaren op basis van eigenbelang en familiebetrekkingen in plaats van ‘het algemeen nut’. Van Hoëvell had dit alles vernomen door ‘honderde brieven en door personen die regelregt uit Indie komen’.²⁰⁹ Blijkbaar kon het private kapitaal niet goed gedijen zonder ‘zedelijk overwicht’. Minister Rochussen weet de opstanden in Borneo en Celebes niet aan slecht bestuur maar onder andere aan de berichten van de gebeurtenissen in Brits-Indië die volgens hem waren doorgedrongen in de archipel en zei daarnaast dat de uitbreiding van het Nederlands gezag in eerste instantie altijd

²⁰³ Handelingen II, 7 mei 1857, 718.

²⁰⁴ Handelingen II, 7 mei 1857, 721.

²⁰⁵ Handelingen II, 7 mei 1857, 723.

²⁰⁶ Handelingen II, 9 december 1858, 339.

²⁰⁷ Handelingen II, 9 december 1858, 339.

²⁰⁸ Handelingen II, 13 juli 1859, 1181.

²⁰⁹ Handelingen II, 13 juli 1859, 1181.

gepaard ging met onlusten.²¹⁰ Over de problematiek op Borneo, met de Bandjermasin, zei Van Hoëvell dat de uitbreiding van ‘de particuliere industrie’ geen oorzaak was van onrust, en dat

‘wij daar het Maleische ras, de overweldigers en onderdrukkers der inboorlingen in toom hielden en terugdrongen.[..] Die Maleische vorsten zijn vreemde, gedeeltelijk Arabische gelukzoekers, die [..] zich aldaar hebben gevestigd, de inheemsche bevolking aan zich onderwierpen, en een zeer krachtig, maar tevens hoogst schadelijk element aldaar zijn geworden.’²¹¹

Volgens Van Hoëvell waren er teveel traktaten met de Islamitische Maleise vorsten getekend wat tot onrust had geleid. Rochussen noemde de expeditie naar Boni succesvol omdat er toenadering tussen de partijen was waarop Van Hoëvell zei dat niemand meer dan hij een voorstander kon zijn ‘van eene vredelievende staatkunde; maar nu met toenadering vrede te hebben, na al den hoon ons en onze vlag aangedaan, [..] dat is ons gezag niet ondermijnen, maar in die streken van den Archipel geheel en al vernietigen’.²¹² Met toenadering was Van Hoëvell simpelweg niet tevreden.

In de jaren 1850 was Van Hoëvell, liberaal voorman van de liberalen in het parlement, al voorstander van een actieve uitbreiding en bescherming van de Nederlandse invloedssfeer binnen de Indische archipel en buiten Java. Enerzijds droeg hij het argument, bekend van de debatten rond het cultuurstelsel, van ‘zedelijke’ plicht tot ontwikkeling aan en anderzijds vond hij de (vrije) handelsbelangen en mogelijkheid tot ontplooiing van particulier kapitaal in de buitengebieden van groot belang. De vrije markt leek alleen te werken binnen een ‘christelijke zedelijkheid’. Dit alles zette hij af tegen een archipel die ‘van binnen’ beschermd moest worden tegen Britse invloed en ‘van buiten’ samen met de Britten beschermd moest worden tegen piraterij. Daarnaast moest het Nederlandse gezag binnen de archipel, ten opzichte van de Indiërs, gewaarborgd worden door machtsvertoon.

3.3 Jaren 1870: Atjeh

De aanloop 1857-1871

In 1857 werd door Nederland een verdrag gesloten met het sultanaat Atjeh, door het traktaat van Londen onder bescherming van de Britten, ter bevordering van de handel, vrede en veiligheid. Door de continuatie – volgens Nederland – van de Atjese piraterij langs de kusten kwam de toch al slechte

²¹⁰ Handelingen II, 13 juli 1859, 1182.

²¹¹ Handelingen II, 13 juli 1859, 1187.

²¹² Handelingen II, 13 juli 1859, 1187.

relatie tussen beiden verder onder spanning te staan.²¹³ Nadat in 1869 het Suezkanaal werd geopend en de zeevaart niet langer door de straat van Soenda zou lopen maar door de Straat van Malakka werd het voor de liberale Minister van Koloniën E. de Waal tijd om de decennialange formele houding van abstinentie te doorbreken en de gesprekken met de Britten aan te gaan over de situatie in en om Sumatra.²¹⁴ Op 2 november 1871 werd het resultaat van deze onderhandelingen, het Sumatratraktaat, ondertekend. Nederland droeg zijn gebieden in West-Afrika over aan de Britten waarop de Britten in Brits-Indië contractarbeiders zouden werven voor Suriname en Nederland de vrije hand zouden krijgen op Sumatra.²¹⁵

De behandeling van dit verdrag door het Parlement verliep niet zonder slag of stoot. Het Kabinet-Van Bosse/Fock was reeds op 4 januari 1871 vervangen door het liberale Kabinet-Thorbecke III dat aantrad 'met het geweer op de schouder' gezien het voornemen het leger te reorganiseren in het licht van de problematiek omtrent de mobilisatie rondom de Frans-Duitse oorlog.²¹⁶ Twee belangrijke liberale spelers in dit debat, de liberale Minister van Koloniën Van Bosse en het liberale Kamerlid Fransen van de Putte, spraken zich beide uit als voorstanders van het verdrag.²¹⁷ Fransen van de Putte noemde het wel 'ongekend' dat de Minister van Koloniën de besprekingen met de Britten vrijwel alleen voerde, waaruit nog immer de strijd van het Parlement om de macht om koloniale zaken blijkt.²¹⁸ Bij de behandeling van het debat sprak Fransen van de Putte zich uit over het opgeven van de bezittingen in Afrika. Volgens hem waren de 'verplichtingen tegenover de bevolking' het voornaamste en aangezien het Nederlands gezag na 200 jaar niet verder was gekomen 'dan ons geschut' reikte, in tegenstelling tot in Nederlands-Indië waar sinds 'de Nederlandsche vlag' waaide 'geene wreedheden' meer plaatsvonden, konden deze bezittingen best opgegeven worden.²¹⁹ Hij noemde het 'een groot voordeel' dat het Britse waarborgen van Atjeh zou worden geschrapt 'met het oog op onze belangen op Sumatra en ons politiek standpunt in Europa'.²²⁰

Van Bosse liet zich in december 1871 namens de regering ontkennend uit over mogelijke wil tot annexatie van geheel Sumatra door te zeggen dat het er de regering alleen om ging om 'gelegenheid te hebben om met meer klem te werk te gaan, wanneer het noodig is'.²²¹ In zijn analyse van de parlementaire debatten omtrent het verdrag, dat later de mogelijkheid bood aan Nederland om de Atjeh-oorlog te starten, merkt Maarten Kuitenbrouwer op dat de liberalen als Van Bosse en

²¹³ Bossenbroek, *Holland*, 169.

²¹⁴ Bossenbroek, *Holland*, 169.

²¹⁵ Van den Doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 108.

²¹⁶ Kabinet-Thorbecke III (1871-1872),

http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8ws9/kabinet_thorbecke_iii_1871_1872 (versie 21-03-2014).

²¹⁷ Kuitenbrouwer, *Nederland*, 45.

²¹⁸ Handelingen II, 7 juli 1871, 1124.

²¹⁹ Handelingen II, 7 juli 1871, 1125.

²²⁰ Handelingen II, 7 juli 1871, 1127-1128.

²²¹ Kuitenbrouwer, *Nederland*, 46.

Fransen van de Putte door het steunen van dit verdrag niet perse aanstuurden op de Atjeh-oorlog, maar dat geleidelijke expansie hun voorkeur had.²²²

De oorlogsverklaring 1871-1873

Over het algemeen wordt niet een lichte provocatie vanuit Atjeh maar de excessieve reactie van het gouvernement en een niet adequate controle vanuit de regering als *casus belli* gezien.²²³ Hierbij merkt Kuitenbrouwer wel op dat deze agressieve houding van gouverneur-generaal Loudon wel gefaciliteerd werd door de 'Haagse' politiek dankzij het Sumatra-traktaat, de wens tot economische ontsluiting van Sumatra en de angst voor buitenlandse inmenging.²²⁴ Enige dagen voor het uitvaren van de eerste expeditie naar Atjeh, op 27 februari 1873, reageert Fransen van de Putte, nu weer Minister van Koloniën, op Kamervragen waarin hij zei dat uitbreiding van het gezag op Noord-Sumatra 'wensch noch doel' was van Nederland maar dat de instructies aan het gouvernement in Batavia wel gericht waren op het 'tegengaan van onrechtmatige handelingen, zooals: zeeroof, menschenroof, strandroof, waaraan de Atjehers zich ook in onze bezittingen dikwijls schuldig maakten'.²²⁵ Als antwoord op vragen omtrent de oorlogsverklaring door Nederland aan Atjeh verwees hij in eerste instantie telkens naar zijn uiteenzetting van 27 februari. Toen op 22 maart de Sultan van Atjeh niet wilde voldoen aan een ultimatum van de met de Nederlandse expeditie meegereisde regeringscommissaris Van Nieuwenhuyzen, verklaarde hij hem namens Nederland de oorlog. De expeditie stuitte op hevig verzet en na het overlijden van de Nederlandse commandant op 20 april trokken de Nederlanders zich terug.²²⁶

Nog voor het einde van het jaar zou er na het 'échec' een tweede expeditie worden gestuurd, Fransen van de Putte zei hierover dat 'de compagnie wel eens het hoofd kan stooten, maar de Compagnie komt steeds terug; dat is ons: *Nous maintiendrons*'.²²⁷ Het *Nous maintiendrons* was afgeleid van de wapenspreuk van het Koninklijk huis (*Je maintiendrai*) waarbij Fransen van de Putte opvallend genoeg de vervoeging van *nous maintiendrons* (wij volharden) gebruikte en daarmee aan de eensgezindheid van de natie onder het wapenschild van het koninklijk huis wilde aangeven. Wat betreft de oorlogsverklaring gaf hij aan dat het gedrag van de Atjese gazanten 'trouweloos en verraderlijk' was en dat hij verder wel verantwoordelijk was voor de oorlogsverklaring, maar dat hij slechts indirect invloed uit wenste te oefenen door 'voorschriften in algemeene trekken' en nooit

²²² Kuitenbrouwer, *Nederland*, 47.

²²³ Locher-Scholten, 'Imperialism after the Great Wave', 29.

²²⁴ Kuitenbrouwer, *Nederland*, 66.

²²⁵ I.D. Fransen van de Putte, *Atjeh. Parlementaire redevoeringen* (Schiedam 1886) 2.

²²⁶ Kuitenbrouwer, *Nederland*, 65.

²²⁷ Fransen van de Putte, *Atjeh*, 35.

‘genomen besluiten betreffende de uitvoering te casseeren of te wijzigen’.²²⁸ Over het doel van staatsbelang van de expeditie naar Atjeh verwees hij naar een instructie van zijn voorganger De Waal aan het gouvernement, waar hij zich in kon vinden:

‘Eene doortastende staatskunde brengt mede, dat wij ons niet tevreden stellen met de bestraffing, casu quo, van onrecht matige handelingen, in Atjeh gepleegd jegens vreemdelingen, maar dat wij meer in het algemeen aan den handel en de scheepvaart die mate van veiligheid verschaffen, waarop mag worden gerekend in streken, waar eene Europeesche mogendheid haren invloed doet gelden.’²²⁹

Op 25 november 1873, een vijftal dagen nadat de tweede expeditie vertrokken was richting Atjeh zou Fransen van de Putten verklaren, ditmaal aan de Eerste Kamer, dat het sinds 1824 onze ‘roeping’ en ‘streving’ moest zijn ‘om dien gematigden Europeeschen invloed uit te oefenen, welke ons in het noorden van Sumatra toekwam tengevolge van onze positie in den Indische Archipel’.²³⁰ Als de expeditie zou slagen zou het doel zijn om het Nederlandse gezag uit te breiden in het Noorden van Atjeh, ‘gelijk wij dien door het tractaat van Siak op de Oostkust verkregen hebben’.²³¹ Dit zou betekenen dat het sultanaat zou blijven bestaan, onder invloed van Nederland, waarbij de economische ontsluiting ervan langzaam vorm zou krijgen.²³² Veruit de meeste debatten gingen over militair gerelateerde zaken, waarin het type te gebruiken wapens of de reparatie van de romp van een marineschip besproken werd. De bestaansreden van de oorlog werd al vrij snel naar de achtergrond gedrukt. Martin Bossenbroek noemt dit een ‘papieroorlog’ en een ‘kabinetsoorlog’ waarin verschillende militaire tactieken en strategieën besproken werden.²³³ Ook Fransen van de Putte, inmiddels Tweede Kamerlid, vroeg bij de bespreking van de staatsbegroting van 1880 aan de Kamer: ‘Zal ik de Kamer nu op nieuw vervelen met een Atjeh-debat?’²³⁴

De nadruk bij de debatten in de eerste jaren van de Atjeh-oorlog lag minder dan in de jaren 1850 op de ontsluiting van Atjeh voor particuliere investeringen en de ‘roeping’ voor het brengen van een ‘zedelijke’ beschaving, hoewel dit wel degelijk genoemd werd. Internationale invloed, zoals de bescherming van de internationale handelsvloot, leek van grotere invloed en ook nationalistische oorlogstaal werd gebezigd. Hoewel Fransen van de Putte slechts indirect leiding gaf aan het

²²⁸ Fransen van de Putte, *Atjeh*, 40.

²²⁹ *Ibidem*, 24.

²³⁰ *Ibid.*, 93.

²³¹ *Ibid.*, 94.

²³² Kuitenbrouwer, *Nederland*, 63.

²³³ Bossenbroek, *Holland*, 172.

²³⁴ Fransen van de Putte, *Atjeh*, 243.

gouvernement verdedigde hij de oorlogsverklaring, daarnaast had het parlement besloten tot het Sumatratraktaat wat het gouvernement de mogelijkheid bood tot direct ingrijpen.

3.4 Jaren 1890: Atjeh, Lombok en Nieuw-Guinea

In de jaren 1880 was er, onder leiding van Bismarck, een groeiende rivaliteit tussen Europese mogendheden ontstaan welke zich uitte in een wedloop om koloniën. Tijdens de Conferentie van Berlijn in 1884-85 werd er, naast het oplossen van een conflict over het Congo-gebied, een set regels besproken waaraan Europese mogendheden moesten voldoen om een gebied volwaardig te claimen ten opzichte van elkaar.²³⁵ Italië en vooral Duitsland presenteerden zich als nieuwe koloniale mogendheden en de Britten, onder Disraeli, maar ook Frankrijk (na de gevoelige nederlaag tegen de Duitsers) leken zich weer op expansie toe te gaan leggen. Het nieuwe imperialisme werd over het algemeen vanuit een concurrerende machtspolitiek en economische belangen bedreven en bekeken.²³⁶ Het liberalisme in de Nederlandse politiek had zich ontwikkeld in twee stromingen. Zo was er een progressieve stroming, ook wel 'Takkianen' genoemd vanwege hun voorman op het gebied van kiesrecht J.P.R. Tak van Poortvliet, die onder andere uitbreiding van het kiesrecht en sociale wetgeving voorstonden en zich hadden verenigd in de Liberale Unie in 1885. Daarnaast waren er ook de conservatieve liberalen, die zich in 1894 zouden afscheiden van de Liberale Unie en zich later in 1906 zouden verenigen in de Bond van Vrije Liberalen. Zij werden gekenmerkt door een conservatief moralisme en juridisch- en economisch-liberale standpunten.²³⁷

In het begin van de jaren 1890 ging de Leidse geleerde Christiaan Snouck Hurgronje naar Sumatra, nadat hij daarvoor de islam had bestudeerd in zowel literatuur als door middel van reiservaringen door de Arabische wereld. Snouck Hurgronje rapporteerde na enige tijd op Sumatra te hebben doorgebracht dat het machtsequilibrium in Atjeh rustte op drie pijlers: de oelama (geestelijken), de sultanfamilie en de ulèëbalangs. De sultanfamilie had volgens hem vooral oppervlakkige macht terwijl de conservatieve oelama de grootste bedreiging vormde voor de Nederlanders. Door de ulèëbalangs, vergelijkbaar met 'adelen', tot de Nederlandse zijde over te halen met de Sultan als 'gezicht' zou Atjeh, mits de oelama uitgeschakeld werden, definitief onder Nederlandse invloed kunnen komen, wat tot dan toe nog steeds niet was gelukt.²³⁸ Vanaf 1892 zou dit idee in de praktijk worden gebracht en zou Teukoe Oemar, uit een ulèëbalangfamilie, een

²³⁵ Kuitenbrouwer, *Nederland*, 80.

²³⁶ Ibidem, 84.

²³⁷ H Te Velde, ; *Van grondwet tot grondwet*, 153.

²³⁸ Van den doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 118-119.

centrale rol spelen. Hij kreeg wapens en geld, zodat via hem de Nederlandse heerschappij over Atjeh zou worden uitgevoerd.²³⁹

Nadat op Lombok de Sasaks zich tegen hun Balinese heersers, bestaande uit een Radja en zijn punggawa's (districtshoofden), hadden gekeerd riepen zij de hulp in van Nederland in 1893. Dit leidde tot een Nederlandse interventie in juli 1894. De aanwezigheid van de Nederlandse troepen leek voldoende aangezien de Radja inging op de Nederlandse eisen zonder dat er een schot werd gelost. Nadat de Nederlanders hun kampementen hadden opgeslagen op drie verschillende locaties, werden zij in augustus 's nachts onverwacht aangevallen, waarbij er het aanzienlijke aantal van 97 doden aan Nederlandse zijde viel. In Nederland werd er geschokt gereageerd op het 'Verraad van Lombok' en men raakte in de ban van nationalistische sentimenten. Een tweede expeditie werd uitgezonden waarbij op brute wijze het Balinese hoofdkwartier Tjakranegara werd veroverd. Mannen, vrouwen noch kinderen werden gespaard en er gebruik werd gemaakt van nieuwe technologische ontwikkelingen.²⁴⁰ Het progressief-liberale Kamerlid J. Cremers, later Minister van Koloniën, sprak vol trots over het ingrijpen en noemde het van 'zoo groot belang' voor 'de handhaving van onze vlag in Indië'.²⁴¹ Ook conservatief-liberaal Jonkheer J. Rutgers van Rozenburg toonde zich tevreden aangezien 'hetgeen nu jaren lang op Sumatra vertoond' was niet 'onbekend was gebleven op Flores en Lombok' en Nederland dus het 'onkruid' had geogst dat 'door ons zelve op Atjeh gezaaid' was. Hij wilde dan ook niet langer 'te karig' zijn als het om militaire uitgaven ging.²⁴² Voor de toekomst moest het leger gemoderniseerd worden want de inlanders zouden altijd meer manschappen hebben dan Nederlanders en moderne wapens konden ook worden gekocht. Het enige, zijns inziens, 'waarin zij bij de Europeanen achterstaan, is de discipline; maar wie waarborgt ons, dat zij die niet, gelijk kort geleden de Japanners deden, zullen gaan beseffen en verhelpen?'.²⁴³ Goeman Borgesius, vooruitstrevend liberaal, keek ook vooruit en meende dat het Nederlands gezag niet door 'wapenmacht' kon worden gehandhaafd maar moest rusten op twee pijlers. Ten eerste door 'de trouwe inlandsche hoofden in eere te houden' en ten tweede door 'rechtvaardigheid te betrachten tegenover de inlandsche bevolking'.²⁴⁴

Terug naar Atjeh. Toen er in 1896 een Nederlandse patrouille in Atjeh werd aangevallen, werd Teukoe Oemar gevraagd de orde te herstellen. Dit weigerde hij, waarna hij plots overliep en de Nederlanders besteed met de door hen verstrekte wapens. Op dit 'verraad van Teukoe Oemar' reageerde het gouvernement direct door generaal Vetter, de 'held van Lombok', te sturen die met

²³⁹ Van den doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 119.

²⁴⁰ Ibidem, 121-122.

²⁴¹ Handelingen II, 20 november 1894, 149.

²⁴² Handelingen II, 20 november 1894, 151.

²⁴³ Handelingen II, 20 november 1894, 152.

²⁴⁴ Handelingen II, 20 november 1894, 154.

een troepenmacht wederom op brute wijze Atjeh zou 'tuchtigen'. Minister Bergsma zei hierover dat het uitoefenen van invloed via de ulèëbalangs een 'hersenschim' gebleken was want

'één woord aan Toekoe Oemar was voldoende om al degenen die zich gedurende 2 ½ jaar als vrienden hadden gedragen, weer tot vijanden te maken. Daardoor is dus wel bewezen, dat, wat voor geheel Nederlandsch-Indië door de geschiedenis is geijkt als het beste middel tot pacificatie van eene weerspannige bevolking, ten aanzien van Atjeh niet zal kunnen worden toegepast.²⁴⁵

Na het 'afrekenen' met de 'afgevalen hoofden' zou ook de 'Atjeher begrijpen dat een rustig en kalm leven onder Nederlandsch bestuur' te verkiezen viel boven dat onder hun 'eigen trouwelooze hoofden' die hen blootstelden aan 'knevelarijen en de gevolgen hunner onderlinge twisten'.²⁴⁶

Zijn opvolger op het Ministerie van Koloniën, de progressief-liberale J. Cremer, verdedigde de 'pacificatie van Atjeh' aangezien dit rust en ontwikkeling zou brengen naar de koloniën, waarvan Atjeh een 'inherent deel' was, en die een 'zeer groot economisch belang' waren 'voor het Nederlandsche volk'.²⁴⁷ Ook kritiek op het volgens de socialisten 'te vuur en te zwaard' veroveren van investeringsmogelijkheden voor het grootkapitaal wuifde hij weg. Volgens Cremer kon juist 'het kapitaal, in Nederlandsch-Indië aangewend, betrekkelijk veel doen tot verbetering van den toestand aldaar' en dat het kapitaal zelfs kon bijdragen wanneer de Atjeeërs zouden inzien 'hoever hunne burenen ter Oostkust van Sumatra hun vooruit' waren.²⁴⁸ In een reactie op een motie van socialistische zijde, die er volgens Cremer op neer zou komen dat Nederland moest vertrekken uit heel Nederlands-Indië zei hij dat dat erg schadelijk zou zijn aangezien hij het als een feit beschouwde dat 'het slechtste Hollandsche bestuur' beter was dan 'het beste inlandsche dat wij kennen'. Specifiek over Java zou dit de 'tirannie ten troon verheffen' en de 'barbaarsheid' terug invoeren terwijl het op Atjeh 'eene ontketening van allerlei woeste harttochten' betekenen.²⁴⁹ Wat betreft zijn houding ten opzichte van 'de zending' zei Cremer dat een zendeling bij inlanders soms meer kon bereiken dan een ambtenaar maar dat vrijheid van godsdienst een belangrijk goed was, mede omdat 'goeroes en andere Mohamedaansche geloofsdrijvers' het volk in opstand zouden laten komen door gebruik te maken van religieuze sentimenten als de overheid teveel de nadruk op kerstening zou leggen. Desalniettemin was de steun van de regering voor de zending waar zij 'onderwijzend' en 'genezend' optrad verzekerd.²⁵⁰

²⁴⁵ Handelingen II, 7 mei 1896, 1053.

²⁴⁶ Handelingen II, 7 mei 1896, 1053.

²⁴⁷ Handelingen II, 17 november 1897, 147.

²⁴⁸ Handelingen II, 17 november 1897, 148.

²⁴⁹ Handelingen II, 17 november 1897, 149.

²⁵⁰ Handelingen II, 17 november 1897, 146.

Bij debatten, twee dagen later, over de uitbreiding van het daadwerkelijke Nederlandse gezag op het 'heidense' Nieuw-Guinea zei hij dat de regering zich daar juist wilde vestigen 'uit een oogpunt van humaniteit'. En dat zij daar heen gingen 'niet geroepen door industrieelen' maar 'door zendelingen' om een einde te maken aan de 'verwarring en rechteloosheid' die daar zou heersen.²⁵¹ Daarnaast was er sprake van internationale druk omdat volgens hem 'het oog van verschillende natiën' gericht was op het Nederlandse deel van Nieuw-Guinea waardoor 'de politiek van non-interventie' niet langer een optie was.²⁵² Cremer hoopte dat de vestiging de bevolking 'onder onze bescherming' met 'arbeidzaamheid en ijver' uiteindelijk 'tot groter welvaart en ontwikkeling' kon komen dan voorheen.²⁵³

De hierop volgende expeditie naar Pedië, bekend als de Pedir-expeditie, in juni 1898, betekende het begin van het einde van het verzet op Atjeh. Er werd, om het haast eufemistisch uit te drukken, met straffe hand ingegrepen waarbij in sommige gebieden van Atjeh een derde van de totale bevolking werd gedood.²⁵⁴ Bossenbroek ziet hierin een belangrijke rol voor koningin Emma en Wilhelmina, die een 'koloniale krijgslust' ten toon spreidden, terwijl dit volgens hem in het Parlement ook meer en meer gemeengoed werd.²⁵⁵ Dit werd duidelijk toen koningin Wilhelmina zich bij de kabinetsformatie van het progressief-liberale Kabinet-Pierson uitsprak voor een minister van Koloniën die het agressieve beleid voort zou zetten en dat Pierson hier wel mee in wilde stemmen, niet op inhoudelijke redenen, maar omdat hij vreesde voor een gebrek aan draagvlak.²⁵⁶ Fransen van de Putte, inmiddels Eerste Kamerlid, zag het allemaal met lede ogen aan. Hij wilde geleidelijk aan 'beschaving brengen, maar niet door middel van bloedbaden!'.²⁵⁷

Het is lastig om de drang tot expansie in de jaren 1890 aan de hand van de parlementaire debatten te duiden of er een hoofdzakelijke oorzaak aan te koppelen. Zowel uit de literatuur als uit de debatten blijkt dat het een combinatie van factoren was dat leidde tot de expansie. Opvallend is dat religie een sterke rol speelt in de duiding van verschillende groeperingen. Zo werd op Atjeh gepoogd de islamitische oelama uit te schakelen maar bleek hun invloed op de adelen van groot belang. Na het verraad, door de islamitische overheersers, op Lombok werd de toon met harde hand gezet, wat na wederom een islamitisch 'verraad' op Atjeh vervolg zou krijgen. Daarnaast is opvallend dat hierdoor het stelsel van indirect regeren steeds kritischer werd bekeken en werd waar mogelijk – zoals op het animistische Nieuw-Guinea – direct geregeerd. Dit direct regeren ging hand in hand met het brengen van christelijke beschaving.

²⁵¹ Handelingen II, 19 november 1897, 175.

²⁵² Handelingen II, 19 november 1897, 175.

²⁵³ Handelingen II, 19 november 1897, 175.

²⁵⁴ Van den doel, *De geschiedenis van Nederland overzee*, 123-125.

²⁵⁵ Bossenbroek, *Holland*, 185.

²⁵⁶ Kuitenbrouwer, *Nederland*, 167.

²⁵⁷ Handelingen I, 29 december 1897, 168.

3.5 Conclusie

Al in de jaren 1850 was er bij monde van Van Hoëvell sprake van de wil tot expansie binnen de archipel, waarbij dit tot ontplooiing van het particulier kapitaal moest leiden in een systeem van de vrije markt, dat alleen kon gedijen binnen een christelijke zedelijkheid en moest worden afgedwongen door de Nederlandse wet. Het instituut van de rechtsstaat leek gekoppeld aan christelijke zedelijkheid en deze invloedssfeer moest worden beschermd en uitgebreid.

In de jaren 1870 was er meer sprake van internationale druk door veranderende omstandigheden en werd de mogelijkheid tot ingrijpen politiek gefaciliteerd door het Sumatratraktaat. Later, toen er daadwerkelijk ingegrepen werd, werd nationalistische oorlogstaal gebezigd en werd vooral het beschermen van handelsbelangen genoemd als reden tot ingrijpen.

Na een 'wetenschappelijke' bestudering van Atjeh in de jaren 1890 bleek de oelama het probleem, en na het voorbeeld van tuchtiging van de moslims op Lombok werd het hard ingrijpen voortgezet op Atjeh. De handelsbelangen leken ondertussen in het discours aan belang te hebben ingeboet ten opzichte van het belang van vergelding na het gevoel van verraad door de islamitische regentenklasse in zowel Lombok als Atjeh wat van zowel links- als conservatief-liberalen nationalistische en militaristische uitingen ontlokte. In zowel Atjeh als Nieuw-Guinea kwam de nadruk op directe heerschappij te liggen, waar op Atjeh door orde, tucht en ontwikkeling door kapitaal tot meerdere beschaving kon komen, werd op Nieuw-Guinea het belang van kerstening juist voorop gesteld.

4. Conclusie

In de tweede helft van de negentiende eeuw is de basis gelegd van het huidige Nederlandse liberaal-democratisch politiek stelsel. In dezelfde periode was Nederland financieel aanzienlijk afhankelijk van zijn koloniën en breidde ze zijn invloed in de Indische archipel uit, culminerend in de Ethische Politiek van na de *Turn of the Century*. Om de al dan niet veranderende houding van liberale politici in koloniale debatten te analyseren zijn een aantal koloniale kwesties behandeld. Deze kwesties, of thema's, zijn politiek gezien op te delen als koloniaal-bestuurlijk enerzijds en rijksbestuurlijk anderzijds. Met koloniaal-bestuurlijk doel ik op bestuurlijke maatregelen die plaatshebben in de koloniën terwijl ik met rijksbestuurlijk op bestuurlijke maatregelen doel die betrekking hebben tot het Nederlands Rijk, waartoe zowel het Nederland als de koloniën behoorden.

Bij de koloniaal-bestuurlijke thema's is het evident dat alle besproken politici er eenzelfde mensbeeld op nahielden. Allen spraken zij vanuit de gedachte van een universele *economic man*, die in een vrijemarktstelsel van de 'vruchten van zijn arbeid' kon genieten. Leven en vrijheid waren immers twee van de drie onvervreembare rechten van de mens volgens Locke en Jefferson. Het werd gezien als de plicht van de natie om de Javanen te helpen bij hun ontwikkeling, zoals we hebben gezien als vader en zoon Mill beargumenteerden. Dit doel moest worden bereikt via het cultuurstelsel en door educatie. Het cultuurstelsel werd door liberale politici gebruikt als een stelsel ter vervanging van het instituut dat de Javanen in hun ontwikkeling had tegengehouden; de macht van de lokale adel. In deze beschermde omgeving was er plaats voor educatie, wat gericht was op zedelijkheid. In de negentiende-eeuwse context bestond deze zedelijkheid uit christelijke arbeidzaamheid waardoor educatie en kerstening elkaar niet veel ontlepen. Met de Agrarische Wet en Suikerwet werden de gewenste liberale instituten ingevoerd. Ook wat betreft expansie in de archipel deden de liberalen het voorkomen alsof men de bevolking bevrijdde van haar onderdrukkers en zodoende een stelsel van vrije arbeid konden invoeren, wat samenging met kerstening. Ook bij het afschaffen van de slavernij in 1863 speelde de universele mens een rol; zijn natuurlijke of door God gegeven (God had immers de natuur gemaakt) recht op vrijheid moest worden gewaarborgd wat na lang uitstellen uiteindelijk geschiedde. Ook omtrent deze besluitvorming werd de 'ladder der samenlevingen' zichtbaar door verschillen in vergoeding en aantal jaren van staatstoezicht bij verschillende rassen, religies en ambten. Hoewel een heidense plantageslaaf anders werd behandeld dan een Maleise moslim was het doel voor beiden om in het stelsel van vrije arbeid te werken wat voor een *economic man* tot geluk zou leiden. Geluk was het derde onvervreembare recht volgens Thomas Jefferson. 'Vader' Mill baseerde hierop het meer autoritaire of paternalistisch liberalisme wat gebaseerd was op het optimaliseren van geluk en waarbij representatief bestuur geen noodzaak was. Het feit dat de slaven zelf geen vergoeding kregen na hun emancipatie of dat er nooit werd

gesproken over het stimuleren van Javaans particulier kapitaal of van het toewerken naar stemrecht of burgerschap versterken de these dat liberale politici wat betreft het bestuur van hun koloniën zich vooral baseerden op James Mill en Thomas Jefferson.

Echter, bij de rijksbestuurlijke thema's, waarbij het ging om maatregelen die betrekking hadden op het gehele rijk, lag de nadruk telkens op de stemgerechtigde burgers, wiens bezit werd beschermd door de rechtsstaat. Het mensbeeld van de liberale politici van Nederlandse burger, wiens derde onvervreemdbaar recht bezit was dat beschermd moest worden door een representatieve democratie die de vrijheid moest garanderen, was gebaseerd op de werken van John Stuart Mill en John Locke. Deze vrijheid ten opzichte van de overheid werd gewaarborgd door de representatieve democratie. Dit kwam duidelijk naar voren bij de vergoeding van de slavenhouders toen zij hun 'bezit' verloren. Ook bij de expansie uit hoofdstuk 3 werd het argument van uitbreiding voor mogelijkheden voor het kapitaal veelvuldig gebruikt. Ook kwam het naar voren bij alle debatten over het batig slot, culminerend in de comptabiliteitswet, waarbij de rechten van de Nederlandse burgers werden beschermd. Nederland, en andere Europese naties, stonden bovenaan de ladder der samenlevingen dankzij God. Gaandeweg de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de nadruk bij links-liberalen wat meer te liggen bij de natie, wat te verklaren valt aan de hand van hun wens tot uitbreiding van het aantal stemgerechtigde burgers.

De liberale politici veranderden niet of nauwelijks in hun politieke houding aangaande koloniale aangelegenheden in parlementaire debatten tussen 1848 en 1900. Waar T. Metcalf spreekt van een *creation of difference* in het Britse Rijk welke zich gedurende deze periode voltrok is dat niet het geval in het Nederlandse Rijk. Zoals we hebben gezien was dit onderscheid er al vanaf de eerste redevoering van Van Hoëvell in december 1849. Het onderscheid dat werd gemaakt dat blijkt uit dit onderzoek is die tussen de gekolonialiseerden en de Nederlandse burgers wat werd verklaard op basis van ras en religie.

Men zou het Nederlands liberalisme in de periode 1848 tot 1900 kunnen typeren als dual. Wat betreft de gekolonialiseerden was er sprake van een autoritair of paternalistisch liberalisme, gebaseerd op Jefferson en James Mill, gelijkend op de Britse liberale houding na 1858, waarbij geluk (door arbeidzaamheid) en niet bezit of representatie centraal stond. Aangaande de Nederlandse burgers was het liberalisme in deze periode meer gericht op representatie en het daarmee beschermen van bezit van de *bourgeoisie*. Dit zou ik typeren als een burgerlijk liberalisme. Deze relatief kleine, hoewel groeiende, groep burgers regeerde 'hun' rijk op paternalistische wijze, net zoals voor hen het *Ancien Regime* had gedaan. Het verschil was dat zij het op paternalistisch-liberale wijze deden (vrije arbeid) waar voorheen dwang (slavernij, cultuurstelsel) de voorkeur had.

Het zou interessant zijn vanuit een oogpunt van intersectionaliteit om dit onderzoek te herhalen en te kijken naar het verschil in liberale benadering tussen de Nederlandse burgers en de

arbeiders zonder stemrecht, waarbij specifiek de arbeiders uit de periferie van Nederland geschikt lijken gezien het verleden van bijvoorbeeld Zeeuws-Vlaanderen, Limburg en Noord-Brabant als Generaliteitslanden en hun katholieke achtergrond.

5. Bibliografie

Literatuur

- Bayly, C.A., *The Birth of the Modern World: 1780-1914* (Malden 2004).
- Bossenbroek, M., *Holland op zijn breedst: Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).
- Burbank J. and Cooper, F., *Empires in World History: Power and the Politics of Difference* (Princeton 2010).
- Doel, W. van den, *De geschiedenis van Nederland overzee: Zo ver de wereld strekt* (Amsterdam 2011).
- Drentje, J., 'Thorbecke Revisited: De rol van het doctrinaire liberalisme in de Nederlandse politiek', *BMGN – LCHR* 4 (2011) 3-28.
- Drescher, S., 'Antislavery Debates: Tides of Historiography in Slavery and Antislavery', *European Review* 19 (2011) 131-148.
- Efthymiou, N.S., *De organisatie van regelgeving voor Nederlands Oost-Indië: Stelsels en opvattingen (1602 – 1942)* (Amsterdam 2005).
- Fasseur, C., *Kultuurstelsel en koloniale baten* (Leiden, 1975).
- Fasseur, C., 'Purse or Principle: Dutch Colonial Policy in the 1860s and the Decline of the Cultivation System', *Modern Asian Studies* 25 (1991) 33-52.
- Fitzpatrick, M.P., (ed), *Liberal Imperialism in Europe* (Basingstoke 2012).
- Freedman, M., *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford 2003).
- Heywood, A., *Political Ideologies: An Introduction* (Basingstoke 1992).
- Janse, M., *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Groningen 2007).
- Jong, J. de, *Van batig slot naar ereschuld: De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1900* (Den Haag 1989).
- Kuitenbrouwer, M., 'De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend perspectief' *BMGN* 93 (1978) 69-100.
- Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het imperialisme: Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985).
- Kuitenbrouwer, M., 'Imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving', *BMGN* 113 (1998) 56-73.

- Locher-Scholten, E., 'Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago Around 1900 and the Imperialism Debate', *Journal of Southeast Asian Studies* 24 (1994).
- Locher-Scholten, E., *Sumatraans sultanaat en koloniale staat: de relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlandse imperialisme* (Leiden 1994).
- Locher-Scholten, E., 'Imperialism after the Great Wave: The Dutch Case in the Netherlands East Indies, 1860-1914', in: Fitzpatrick, M.P. (ed), *Liberal Imperialism in Europe* (Basingstoke 2012) 25 - 46.
- Mehta, U.S., *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought* (Chicago 1999).
- Metcalf, T.R., *Ideologies of the Raj* (Cambridge 1995).
- Persky, J., 'Retrospectives: The Ethology of *Homo Economicus*', *Journal of Economic Perspectives* 9 (1995) 221-231.
- Pitts, J., *A Turn To Empire: The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France* (Princeton 2005).
- Raben, R., 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a Prospective Field', *BMGN* 128 (2013).
- Salverda, R., 'Doing Justice in a Plural Society: A Postcolonial Perspective on Dutch Law and Other Legal Traditions in the Indonesian Archipelago, 1600-Present', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 33 (2009) 152-170.
- Stamatov, P., 'Activist Religion, Empire, and the Emergence of Modern Long-Distance Advocacy Networks', *American Sociological Review*, 75 (2010), 607-628.
- Velde, H. te, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in R. Aerts e.a., *Land van kleine Gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Amsterdam 1999) 99 - 178.
- Velde, H. te, 'Parlementen in de Nederlanden', *BMGN* 120 (2005), 333-337.
- Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme: Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).

Gedrukte bronnen

- Handelingen van de Eerste Kamer der Staten Generaal.
- Handelingen en Bijlagen van de Tweede Kamer der Staten Generaal.
- Fransen van de Putte, I.D., *Atjeh. Parlementaire redevoeringen* (Schiedam 1886).
- Hoëvell, W.R., *Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen: Eerste deel, 1849-1854* (Zaltbommel 1862).

- Hoëvell, W.R., *Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen: Tweede deel, 1854-1856* (Zaltbommel 1863).
- Hoëvell, W.R., *Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen: Derde deel, 1856-1859* (Zaltbommel 1864).

Internet

- G.H. Uhlenbeck, http://www.parlement.com/id/vg09lljk47yc/g_h_uhlenbeck (16-03-2014)
- Kabinet-Thorbecke I (1849-1853),
http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wt1/kabinet_thorbecke_i_1849_1853 (versie 22-02-2014).
- Kabinet-Thorbecke II (1862-1866),
http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsr/kabinet_thorbecke_ii_1862_1866 (versie 04-03-2014).
- Kabinet-Thorbecke II (1862-1866),
http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsr/kabinet_thorbecke_ii_1862_1866 (versie 05-03-2014).
- Kabinet-Thorbecke III (1871-1872),
http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8ws9/kabinet_thorbecke_iii_1871_1872 (versie 21-03-2014).
- Kabinet-Van Bosse/Fock (1868-1871),
http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsb/kabinet_van_bosse_fock_1868_1871 (versie 5-03-2014).
- Kabinet-Van Zuylen van Nijeveld/Van Heemstra (1861-1862),
http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wss/kabinet_van_zuylen_van_nijeveld_van (versie 16-03-2014).
- Mr. P.Ph. (Pieter) van Bosse,
http://www.parlement.com/id/vg09lkyl9fdv/p_ph_pieter_van_bosse (versie 6-03-2014).